

Атласҳийл фи илм ас-сарф

[Ўзбекча]

التسهيل في علم الصرف [باللغة الأوزبكية]

Абу Билол Махмуд Бухорий
أبو بلال محمود البخاري

Нашрга тайёрловчи: Шамсуддин Дарғомий
مراجعة وتحرير: شمس الدين درغامى

Риёз шаҳри Рабва маҳалласи диний тарғибот идораси
المكتب التعاوني للدعوة وتوعية الجاليات بالربوة بمدينة الرياض

1430 – 2009

islamhouse.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ * وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ
وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ *

Илм толиблари ибораларда хатога йўл қўймасликлари учун сарф қоидалари ва аҳкомларини яхши билмоқлари керак. Ушбу сатрларда биз айрим қиёсий қоидаларни келтириб ўтишликни фоидадан холий эмас деб билдик.

Ушбу китобча қиёсий қоидалардан олинган озгина қисм бўлсада, бу қоидаларда муҳим фоидалар бор. Бу қоидаларни илми сарфдан кейин ўқитилиб, толибларга ёдлатмоқ керак бўлади. Агар толиблар буни ёдлаб татбиқ қилсалар яхши фоидаларни истифода оладилар инша-Аллоҳ!

Феълларнинг мазийдлари, ва сулосий мужаррад ва рубоий мужаррад бобларидан уларни мазийд бобларига кучиришликдан бўлган муҳим мақсадлар.

أَفْعَلَ – Бобига бир неча маъноларни ифодалашлиги учун кўчирилади:

1 – أَكْرَمَ феъли أَكْرَمَ, бобига мутаъаддий қилишлик учун ўтказилади масалан (كَرْمًا) феълнинг маъноси -хурматли бўлмоқ бўлиб, агар (أَفْعَلَ) бобига ўтказилса хурматли қилмоқ маъносида бўлади мисол: أَكْرَمْتُ الرَّسُولَ.

2 – Феълнинг моддасидан ҳосил бўлган ҳолатга кирмоқ маъносини ифода этишлиги учун мазкур бобга ўтказилади мисол:

أَمْسَى إِبْنُ السَّبِيلِ أَي دَخَلَ إِبْنَ السَّبِيلِ فِي مَسَاءٍ

яъни йўловчи кечга кирди яъни кеч қилди.

3 – Феъл ҳарфларига мувофиқ келадиган маконни мақсад қилиб жунаш маъносини ифода этишлик учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَحْجَزَ, яъни Ҳижозни мақсад қилиб жунади, (أَغْرَقَ) яъни Ироқни мақсад қилиб жунади.

4 – Феълнинг фоидада феълнинг моддаси билан тузулган исмнинг мавжуд бўлишлиги учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَثْمَرَتِ الشَّجَرَةُ, яъни дарахтда мева мавжуд бўлди.

5 – Муболаға маъносини ифода этишлик учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَشْعَلْتُهُ, яъни у билан жуда қаттиқ шуғулландим.

6 – Бир нарсани феъл моддаси билан бўлган сифатда топишликни ифода этишлик учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَعْظَمْتُهُ وَ أَحْمَدْتُهُ وَأَكْبَرْتُهُ, яъни وَجَدْتُهُ عَظِيمًا وَ مَحْمُودًا وَ كَبِيرًا билдим.

7 – (صَارَ) маъносида бўлишлиги учун мазкур бобга ўтказилади мисол: صَارَ الْبَلَدُ قَفْرًا яъни шаҳар чўлу-бёбонга айланди, яъни сувсиз ва ўт – ўлансиз ва одамларсиз ерга айланди.

8 – Намоиш қилмоқ маъносини ифода этмоқ учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَبَاعَ الْعَبْدَ, қулни сотувга намоиш қилди.

9 – Салб (исбот маъносини йуқотмоқ) учун мазкур бобга ўтказилади, мисол: أَشْفَى الْمَرِيضَ яъни касал шифосиз бўлди.

10 – Вақти бўлмоқ (етилммоқ) маъносини ифодалашлик учун бу бобга ўтказилади, мисол: أَحْسَدَ الزَّرْعَ яъни зироъатни жамълашлик вақти келди.

11 – Гоҳида бу бобда бўлган феъл сулосий-муҷаррадда бўлган феълнинг маъносини ифода этади, мисол: قُلْتُ الْبَيْعَ – الْبَيْعَ أَقَلْتُ яъни савдони буздим.

فَعَلَ - Бу бобга бир қанча маъноларни ифодалашлик учун кўчирилади:

1 – Сулосий – муҷаррад бобида бўлган феъл лозим бўлса уни мутаъаддий қилишлик учун бу бобга ўтказилади, мисол: فَضَّلْتُهُ وَفَرَحْتُهُ, маъноси - уни улуғ қилдим ва уни хурсанд қилдим. Чунки бу иккала феълнинг сулосий муҷарраддаги феъллари лозим феълдир, яъни (فَضَّلَ) улуғ бўлмоқ, хурсанд булмоқ.

2 – Кўпайтиришга далолат қилишлик учун сулосий муҷаррадан бу бобга ўтказилади, мисол: فَطَعْتُ الْحَبْلَ, маъноси - арқонни кўп булакларга кесдим.

3 – Феълнинг асл маъносини мафъулига нисбат беришлик учун ҳам бу бобга ўтказилади, мисол: كَفَرْتُهُ, яъни унга куфрни нисбат бердим яъни уни кофир дедим.

4 – Салб -яъни тортиб олиб ташлашлик- маъносини ифодалашлик учун бу бобга кучирилади, мисол: فَشَرَّتْ الْعُودَ, маъноси - навдони пустлоғини шилиб олиб таш-ладим.

5 – Бир исмдан феълни ясаб олишлик учун бу бобга кўчирилади, мисол: حَيَّمَ الْقَوْمَ, яъни одамлар хиём яъни чайла ясаб олишди.

فَاعَلَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлик учун кўчирилади:

1 – Кўпинча мушоракага далолат қилишлик учун бу бобга кучирилади. Мушоракадан мақсад бир киши иккинчи кишига бир-бирига қилган ишни қилишлиги, токи улардан ҳар бири ҳам фоил ва ҳам мафъул бўлишлиги учун, мисол: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا, маъноси - Зайд Амр билан уришди.

2 – (فَعَّلَ) маъносида бўлиб кўпайтиришга далолат қилишлик учун бу бобга кучирилади, мисол: ضَعَّفَ – ضَاعَفَ, маъносида бўлиб бир неча баробар кўпайтирди бўлади.

3 – (أَفَعَلَ) маъносида бўлиб ҳам келади, мисол:

أَعْفَاكَ اللَّهُ – عَافَاكَ اللَّهُ, маъносида бўлади яъни Аллоҳ сендан иллатни, балони ёмонликни қайтарсин! (أَبْعَدْتُهُ) – (بَاعَدْتُهُ) маъносида бўлади яъни уни узоқлаштирдим.

4 – Гоҳида эса (فَاعَلَ) ўзининг сулосий мужаррад феълининг маъносида бўлади, мисол: سَفَرَ، قَتَلَ، بَرَكَ- سَافَرَ زَيْدٌ، قَاتَلَهُ اللَّهُ، بَارَكَ اللَّهُ فِيهِ, маъносида бўлади яъни сафар қилди, қатл қилди, барака берди маъносидадир.

تَفَعَّلَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлиги учун кўчирилади:

1 – (فَعَّلَ) бобининг мутоваъаси учун келади. Мутоваъа (فَعَّلَ) бобидаги феъли мутаъаддийни мафъули билан боғлиқ ҳолатида бажарилган пайтида ундан ҳосил бўлган натижа фо –дан кейин айнан шу бобда уша фелнинг моддасидан лозим феъли бўлиб келишлигидир, мисол:

كَسَرْتُ الزُّجَاجَ فَتَكَسَّرَ

яъни шишани синдирдим натижада синиб қолди.

2 – Такаллуфни ифодалашлик учун бу бобга кучирилади. Такаллуфнинг маъноси: Фоил феълни ҳосил бўлишлиги учун тиришиб уринишлиги яъни ўзида бўлмаган ишни кўрсатишга уринишлигидир, мисол: نَشَجَعَ عَمْرُو، яъни Амр шижоъатни кўрсатиш учун қаттиқ уринди.

3 – Фоил феълнинг аслини мафъул қилиб олишлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол: تَبَيَّنْتُ يَسْفَ، маъноси -Юсуфни ўғил қилиб олдим.

4 – Феълдан четланишга далолат қилишлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол: تَأْتَمُّ أَي جَانِبِ الْأُتَمِّ، маъноси -гуноҳдан четланди.

5 – Айланмоқ (**бўлиб қолмоқ**) маъносини ифодалашлик учун бу бобга кўчирилади, мисол: تَأَيَّمَتِ الْمَرْأَةُ، яъни аёл киши бевага айланди яъни бева бўлиб қолди.

6 – Феълни аслини бир неча мартаба ҳосил бўлишлигига далолат қилишлиги бу бобга кўчирилади, мисол: تَجَرَّعَ أَي شَرِبَ جُرْعَةً بَعْدَ جُرْعَةٍ، маъноси бир неча қултум ютимлаб **бирин-кетин** ичди.

7 – Талаб қилишликни ифодалашлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол: تَبَيَّنْتُ، маъноси -уни баёнини талаб қилди.

8 – Исмнинг моддасидан феълни қилиб олишлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол: تَوَسَّدَ أَي إِتَّخَذَ وَسَادَةً، маъноси ёстик қилиб олдим.

9 – Феъл моддасидан чиқарилган исмга мансуб бўлишлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол:

أَيِ إِتْسَبَ إِلَى الْبَادِيَةِ تَبَدَّى

маъноси -сахрога мансуб бўлди яъни сахровий бўлди.

تَفَعَّلَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маънони ифодалашлиги учун кўчирилади:

1 – Кўп вақтларда мушорака маъносини ифодалашлиги учун келади, мушораканинг маъноси юқорида келди, мисол: **تَصَالَحَ الْقَوْمُ**, маъноси одамлар ўзаро сулҳ тузди.

2 – **فَاعَلَ** бобидаги феъли мутаъаддийнинг мутоваъаси учун келади, мисол: **بَاعَدْتُهُ فَتَبَعَدَ**, маъноси -уни узоклаштирдим натижада узоклашди.

3 – Ўзида бўлмаган нарсани изҳор-намойиш қилиш маъносини ифодалашлик учун келади, мисол: **تَمَارَضْتُ**, маъноси -ўзимни каслликга солдим.

4 – Феълнинг фоил тарафдан секин-секин содир бўлишлигини ифодалайди, мисол: **تَوَارَدَ الْقَوْمُ**, маъноси -одамлар секин-секин ҳозир бўлдилар.

5 – Гоҳида (**تَفَاعَلَ**) бобидаги феъл сулосий мужарраддаги феълнинг маъносида бўлади, мисол:

تَعَالَى اللَّهُ وَتَسَامَى أَيُّ عَالًا وَسَمًا

маъноси -Аллоҳ олий ва буюк бўлди.

اِفْتَعَلَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлик учун кўчирилади:

1 – Сулосий мужаррад бобидагидаги феъли мутъаддисининг мутоваъаси учун келади, мисол: **جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ**, маъноси -уни жамъладим натижада жамъланди.

2 –Исмнинг моддасидан феълни қилиб олишлик учун келади, мисол:

اِخْتَبَرَ أَيُّ اِتَّخَذَ الْخُبْرَ

маъноси нон қилдим.

3 – Муболаға маъносини ифодалашлиги учун бу бобга кўчирилади, мисол: **اِكْتَسَبَ**, касб қилишда муболаға қилди.

4 – Гоҳида талаб қилув маъносини ифодалайди, мисол:

(اِكْتَدَّ فُلَانًا)

маъноси -фалондан қаттиқ ишлашни талаб қилди.

5 – Гоҳида (**اِفْتَعَلَ**) ўзининг феъли мужарради бўлган (**فَعَلَ**) бобига кўчирилади, мисол: **اِحْتَدَبَ أَيُّ جَدَبَ**, маъноси -тортилмоқдан тортмоқ маъносига кўчирилди.

6 – Гоҳида (**تَفَاعَلَ**) маъносида бўлади, мисол: **اِحْتَصَمَ أَيُّ تَخَاصَمَ**, маъноси - ўзоро жанжал қилишди.

اِنْفَعَلَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлик учун ўтказилади:

1 – Сулосий мужаррадаги феълининг мутоваъасини ифодалайди, мисол: كَسْرَتْهُ فَأَنْكَسَرَ, маъноси -уни синдирдим натижада синди.

2 -Жуда кам ҳолатда (أَفْعَل) бобининг мутоваъаси бўлиб келади, мисол:

أَزْعَجَهُ فَأَنْزَعَجَ

маъноси -уни безовта қилди натижада у безовта бўлди. (إِنْفَعَلَ) феълни таъсири яъни асари-изи зоҳир бўлган нарсадан бино қилинади. Мана шунинг учун ҳам (عَلِمْتُ الْمَسْأَلَةَ فَأَنْعَلِمْتُ) яъни масъалани билдим натижада билинди дейилмайди, ёки (ظَنَنْتُ الْأَمْرَ فَأَنْظَنْ) бир нарсани гумон қилдим натижада гумон бўлди дейилмайди.

بُ (أَفْعَل) Бу бобнинг вазнига қуйидаги икки маънони ифодалашлик учун ўтказилади:

1 – Фобил феълнинг сифатига киришлигини ифодалашлиги учун, мисол: إِحْمَرَ الطَّمَاطِمُ, маъноси -памидор қизарди.

2 – Муболаға маъносини ифодалашлиги учун, мисол: إِسْوَدَّ اللَّيْلُ, маъноси - кечаси қаттиқ қаронғу бўлди. (أَفْعَل) вазнидаги феъллар кўпинча ранглар ёки айблар маъносида келади.

سُ (إِسْتَفْعَلَ) – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлик учун ўтказилади:

1 – Талаб қилув маъносини ифодалашлик учун, мисол: إِسْتَعْفَرَ, маъноси мағфиратни талаб қилди.

2 – Мафъулнинг феълени сифатига биноан мавжуд бўлишлигини ифодалаш учун, мисол: – إِسْتَعْظَمَ الْأَمْرَ وَاسْتَحْسَنَهُ أَيَّ وَجَدَهُ عَظِيمًا وَحَسَنًا, маъноси ишни улуғ ва гузал топди.

3 – Бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланишликни ифодалаш учун, мисол: إِسْتَحَجَرَ الطِّينُ, маъноси -лой тошга айланди.

4 – Мутоваъа маъносини ифодалаш учун, мисол: أَرَاخَهُ فَاسْتَرَاخَ, маъноси уни роҳатлантирди натижада у роҳатланди.

5 – Такаллуф маъносини ифодалашлик учун, мисол: إِسْتَحْرَأَ, маъноси журъатни курсатишга уринди.

6 – Гоҳида (إِسْتَفْعَلَ) вазнидаги феъл сулосий мужаррад бобидаги феълнинг маъносини ифодалайди, мисол: إِسْتَقَرَّ أَيَّ قَرًّا, маъноси -қарор топди.

فُعُولَ – Бу бобнинг вазнига қуйидаги маъноларни ифодалашлик учун ўтказилади:

1 – Муболаға маъносини ифодалашлиги учун, мисол: إِحْفَوْقَفَ, маъноси узундан узун қийшайди.

2 – Сулосий мужаррад бобидаги феълнинг маъносида бўлади, мисол:

أَحْلَى التَّمْرِ أَيَّ حَلَا

маъноси -хурма ширин бўлди.

إِفْعُولٌ وِ اِفْعَالٌ – Бу бобларда келган феъллар муболаға маъносини ифодалаш учун бу бобга кучирилади:

إِحْمَارٌ, маъноси - секин-секин қаттиқ қизарди. إِحْلَوْدٌ, маъноси - қаттиқ шошилиб юрди.

Рубоъий мазид боблари

تَفَعَّلَ - Рубоъий мужаррадаги феълнинг мутоваъаси учун бу бобга кучирилади. мисол: زَعَزَعْتُ فَتَزَعَزَعُ, маъноси - титратдим натижада титради.

إِفْعَلَّ وِ اِفْعَلَّلَ – Рубоъий мужаррад бобидан бу икки бобга муболаға маъносини ифодалаш учун кучирилади, мисол: بِلُّ إِحْرَنْجَمَتِ أَلَا, маъноси - туялар жамъланиб, уюм бўлиб кетди. إِفْشَعَرَ جِلْدُهُ, маъноси -териси қаттиқ титради.

Илмус-сарф олимлари мужаррад бобларидан мазийд бобларга кўчиришликдан бўлган мақсадларни илмус–сарф тўғрисида ёзган катта китобларда батафсил баён қилиб ўтишганлар, батафсил билишни қасд қилган киши уларга мурожаът қилсин!

Мазкур мазийд феълларнинг биноси қиёсий эмас, балки самоъий бўлиб, ҳар бир мужаррад феълдан мазийд феъли ясалиши лозим бўлмайди. Айрим мазийд бобларида келган феъл бошқа мазийд бобларида ҳам келишлиги лозим эмас. Буни билиб аниқлаш учун луғат китобларига мурожаъат қилинади.

المُشْتَقَاتُ – Муштоқ исмлар

Феълнинг лафзидан иштиқоқ қилиб олинган яъни чиқариб олинган исмлар:

- 1- الْمَصْدَرُ، 2- إِسْمُ النَّوْعِ، 3- إِسْمُ الْمَرَّةِ، 4- إِسْمُ الْمَكَانِ 5- إِسْمُ الزَّمَانِ، 6- إِسْمُ الْآلَةِ، 6- إِسْمُ الْآلَةِ، 7- إِسْمُ الْفَاعِلِ، 8- إِسْمُ الْمَفْعُولِ
- 9- الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةُ، 10- أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ، 11- أَمْثَلَةُ الْمُبَالَغَةِ.

الْمَصْدَرُ

Сулосий мужаррад феълларининг масдарлари қиёс қилиб олинмайди, уларнинг кўп вазнлари бор улар самоъий бўлганлиги сабабли уларни билиш учун луғат китобларига муурожаъат қилинади, лекин кўпинча айрим маъноларни ифода этишлиги сабабли қуйидаги вазнларда келади:

1 – Касб ва ҳунар маъносини ўз ичига олса масдар кўпинча (فَعْلَةٌ) вазнида келади, мисол: زِرَاعَةٌ وَتِجَارَةٌ, маъноси -зироъат қилмоқ ва тижорат қилмоқ.

2 – Бош тортиш маъносини ўз ичига олса кўпинча масдар (فَعَالٌ) вазнида келади, мисол: إِبَاءٌ وَشِرَآذٌ وَجِمَاحٌ, маъноси -рози бўлмай ёмон кўрмоқ, нафратланмоқ, ўгримай олиб қочиб кетмоқ.

3 – Қалқиш, безовта бўлиш, тебраниб ҳилпраш маъноларини ўз ичига олса масдар кўпинча (فَعْلَانٌ) вазнида келади, мисол: غَلِيَانٌ وَجَوَالَانٌ وَخَفَقَانٌ, маъноси -қаттиқ қайнамоқ, айланмоқ, тебранмоқ.

4 – Касал бўлмоқ маъносини ўз ичига олса масдар кўпинча (فُعَالٌ) вазнида келади, мисол: صُدَاعٌ وَزُكَامٌ وَسَعَالٌ, маъноси -бош оғримоқ, тумов бўлмоқ, йутал бўлмоқ.

5 – Юриш маъносини ўз ичига олса масдар кўпинча (فَعِيلٌ) вазнида келади, мисол: رَحِيلٌ وَزَمِيلٌ, маъноси -кучмоқ, туянинг секин юрмоқлиги.

6 – Овоз бериш маъносини ўз ичига олса масдар кўпинча (فُعَالٌ) вазнида келади, мисол: صُرَآخٌ وَزَيْبٌ, маъноси -қичқирмоқ ва шернинг ўкиришилиги.

7 – Рангланув маъносини ўз ичига олса масдар кўпинча (فُعْلَةٌ) вазнида келади, мисол: حُمْرَةٌ وَخُضْرَةٌ, маъноси -қизил бўлди ва яшил бўлди.

Мазкур маънолардан биронтасини ўз ичига олмаса, кўпинча қуйидаги маъноларга далолат қилади:

1 – فَعْلٌ, вазнида келган феълларнинг масдарлари кўпинча (فُعُولَةٌ) ёки (فَعَالَةٌ) вазнида келади, мисол: سُهُولَةٌ وَنَبَاهَةٌ وَفَصَاحَةٌ, маъноси енгил бўлмоқ ва огоҳ бўлмоқ ва чиройли сўзламоқ.

2 – فَعِلٌ бобидаги лозим феълларнинг масдари кўпинча (فَعْلٌ) вазнида келади, мисол: فَرَحٌ وَعَطَشٌ, маъноси -хурсанд бўлмоқ ва чанқамоқ.

3 – فَعْلٌ бобидаги лозим феъланинг масдари кўпинча فُعُولٌ, вазнида келади, мисол: فُجِرُوا و خُرُوجٌ, маъноси -ўтирмақ ва чиқмақ.

4 – فَعْلٌ бобида келган феъли мута-ъаддийларнинг масдарлари кўпинча (فَعْلٌ) вазнида келади, мисол: فَهَمُّ و نَصْرٌ, маъноси -тушунмақ ва ёрдам бермақ.

Сулосий мужарраддан бошқа бобларнинг масдарлари киёсий бўлиб қуйидаги вазнларда келади.

1 – اُكْرِمَ (اِفْعَالٌ) бобининг масдари (اِفْعَالٌ) вазнида келади, мисол: اُكْرِمَ اِكْرَامًا.

Агар бобнинг айн ҳарфини тенглигида иллатли ҳарф келса феълнинг “айн” тенглигидаги ҳаракат феълнинг “фо” тенглигидаги ҳарфга кўчирилади ва “айн” ҳарфи тенглигида келган иллатли ҳарф “алиф”га қалб қилинади, натижада икки “алиф” жамъланади ва иккаласидан бири ҳазф қилиниб ундан то эваз қилинади, мисол: اِمَاتَ اِمَاتَةً و اَعَاثَ اِغَاثَةً و اَشَارَ اِشَارَةً, маъноси ўлдиришда ўлдирди ва ёрдам беришда ёрдам берди ва ишора қилишда ишора қилди.

2 – فَرَّحَ (تَفْعِيلٌ) бобининг масдари (تَفْعِيلٌ) вазнида келади, мисол: فَرَّحَ تَفْرِيحًا, маъноси -хурсанд қилишда хурсанд қилди. Лекин (تَفْعَلَةٌ) кам келади, мисол: وَسَعَّ تَوْسِعَةً و قَدَّمَ تَقْدِيمَةً, маъноси -кенг қилишда кенг қилди ва муқаддам қилишда муқаддам қилди.

Агар бу бобнинг ломи тенглигида ҳамза билан келган феъл бўлса унда унинг масдари кўпинча (تَفْعَلَةٌ) вазнида келиб, оз вақтларда (تَفْعِيلٌ) вазнида келади, мисол:

تَنْبِيئَةً و تَنْبِيئًا و وَطَأَ تَوَطِئًا و هَنَأَ تَهْنِئَةً و تَهْنِئًا نَبَأًا

маъноси -хабар берди ва тайёрлади ва табриклади.

Агар бу бобнинг ломи тенглигидаги ҳарфи иллатли бўлган феъл бўлса унда фақат (تَفْعَلَةٌ) вазнида келади, мисол:

حَلَّى تَحْلِيَةً و زَكَّى تَزْكِيَةً

маъноси -зийнатлантиришда зийнатлантирди ва поклашлиқда поклади.

Агар бу бобда келган феъл ажваф қисмдан бўлган феъл бўлса унда масдари фақат (تَفْعِيلٌ) вазнида келади, мисол:

جَوَّفَ تَجْوِيفًا و قَوَّمَ تَقْوِيمًا

маъноси -ичини кавлашликда кавлади ва тўғрилашликда тўғрилади.

3 – فَاعَلَ бу бобнинг масдари (مُفَاعَلَةٌ و فَعَالٌ) вазнида келади, мисол:

قَاتَلَ مُقَاتَلَةً وَ قِتَالًا

маъноси -жанг қилишда жанг қилди.

Агар бу бобнинг «фо»си тенглигида «ё» ҳарфи билан келган феъл бўлса унда масдари (فَعَالٌ) вазнида келишлиги таҳқиқланиб балки фақат (مُفَاعَلَةٌ) вазнида келади, мисол:

يَأْمَنَ مِيَامَنَةً يَأْسِرَ مِيَأْسِرَةً

маъноси -чап тарафга кетишликда чап тарафга кетди ва ўнг тарафга кетишликда ўнг тарафга кетди.

Лекин ($\text{و يَوْمًا يَأْوِمُ مِيَأْوِمَةً}$) деб бу мисолни келиши умумий қоидага зид бўлиб, шоздир.

4 – تَفَعَّلَ бу бобнинг масдари (تَفَعُّلٌ) вазнида келади, мисол:

تَقَدَّمَ تَقَدُّمًا

маъноси -муқаддам келишликда муқаддам келди.

Агар бу бобнинг лом тенглигидаги ҳарфи иллатли-ҳарф бўлиб “алиф”га қалб қилинган бўлса унинг “алиф”и ё-га қалб қилинади ва ундан олдинги ҳарфга касра берилади, мисол:

تَأْتَى تَأْتِيًا

маъноси -сабирли ва матонатли бўлишликда сабирли бўлди.

5 – تَفَاعَلَ бу бобнинг масдари (تَفَاعُلٌ) вазнида келади, мисол:

تَقَادَمَ تَقَادُمًا

маъноси -эски бўлишликда эски бўлди.

Агар бу бобнинг “лом” тенглигидаги ҳарфи иллатли ҳарф бўлган феъл бўлиб “алиф”га қалб қилинган бўлса унинг “алифи” “ё”-га қалб қилинади ва ундан олдинги ҳарфга касра берилади, мисол: $\text{تَغَاظَى تَغَاظِيًا}$, маъноси -ўзини ғофилликга олишликда ғофилликга олди.

6 – إِفْتَعَلَ бу бобнинг масдари (إِفْتِعَالٌ) вазнида келади, мисол:

إِشْتَرَكَ إِشْتِرَاكًا

маъноси -ўзоро шерик бўлишликда шерик бўлди.

7 – إِفْعَلَّ бў бобнинг масдари (إِفْعَالٌ) бўлади, мисол:

إِخْمَرًا إِخْمَرًا

маъноси -қизил бўлишликда қизил бўлди.

8 – إِخْمَرًا бу бобнинг масдари (إِخْمَرًا) вазнида келади мисол:

إِطْلَقَ إِطْلَاقًا

маъноси -кетишликда кетди.

9 – إِسْتَفْعَلَ бу бобнинг масдари (إِسْتَفْعَلَ) вазнида келади, мисол:

إِسْتَخْرَجَ إِسْتِخْرَاجًا

маъноси -чиқариб олишликда чиқариб олди.

Агар бу бобнинг “айин” тенглигидаги ҳарфи иллатли бўлган феъл бўлса, “алиф”га қалб қилинган “айин” тенглигидаги ҳарф ёки “алиф” зоида ҳазф қилинади ва ундан “тоу”-марбута охирида эваз қилиб келтирилади, мисол:

إِسْتَقَامَةً إِسْتِقَامًا

маъноси -тўғри туришликда тўғри турди.

10 – إِفْعَعَلَ бу бобнинг масдари (إِفْعَعَلَ) вазнида бўлади, мисол:

إِخْدَوْدَبَ إِخْدِيدَابًا

маъноси -букри бўлишликда букри бўлди.

11 – فَعْلَلَّ бу бобнинг масдари (فَعْلَلَّ وَفِعْلَالٌ) вазнида келади, мисол:

دَخَرَ دَخْرَجَةً وَدِخْرَاجًا

маъноси -юмолатишликда юмолатди.

Агар бу бобнинг музоъаф қисмидан бўлган феъл бўлса масдарининг иккинчи вазни бўлган (فِعْلَالٌ) вазнида қиёсий бўлади, мисол:

وَسَوَاسًا وَسَوَسًا وَسَوَسَةً

маъноси -васваса қилишликда васваса қилди.

Агар музоъаф қисмидан бошқа қисмдан бўлса унда самоъий бўлади.

12 – تَفَعَّلَ бу бобнинг масдари (تَفَعَّلَ) вазнида келади, мисол:

تَدَخَّرُجًا تَدَخْرُجًا

маъноси -юмолатишликда юмолатди.

13 – إِفْعِنَالٌ бу бобнинг масдари (إِفْعِنَالٌ) вазнида келади, мисол:

إِخْرُنَجَمًا إِخْرُنَجَمًا

маъноси -уям бўлишликда уям бўлди.

14 – **إِفْعَلَّ** бу бобнинг масдари (**إِفْعَالٌ**) вазнида бўлади, мисол:

إِفْشَعَرَّ إِفْشَعْرَارًا

маъноси -қаттиқ титради.

Мажхул феълнинг масдари йўқ лекин маълум феълнинг масдари унга ишлатилади, мисол:

ضَرَبَ ضَرْبًا .

الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ

الْمَصْدَرُ الْمِيمِيُّ – Сулосий мужаррад бобларида (**مَفْعَلٌ**) вазнида келади,
мисол:

مَنْظَرٌ وَ مَضْرَبٌ وَ مَرْمَى

маъноси -қараш уруш, комон отиш.

Мазкур қоидадан етгита масдари-мимий мухалиф бўлиб чиқади яъни шозз бўлади, мисол:

الْمَجِيّ وَ الْمَرْجِعُ وَ الْمَسِيرُ وَ الْمَصِيرُ وَ الْمَشِيبُ وَ الْمَرْفِقُ وَ الْمَقِيلُ

маънолари, келмоқ, қайтмоқ, юрмоқ, қайтмоқ, сочининг оқ бўлмоғи, юмшоқ муомила қилмоқ, чошгоҳда ухламоқ.

Аммо сулосий мужаррад бобларидан бўлган бобнинг “лом” муқобилидаги ҳарфи саҳиҳ ҳарф бўлиб “вов”лик мисол қисмидан бўлса сулосий мужаррадининг қайси бобидан бўлсаҳам мутлақо (**مَفْعَلٌ**) “айн” боби касралик бўлиб келади, мисол:

مَوْرِدٌ وَ مَوْعِدٌ وَ مَوْجِلٌ

маъноси - сувга келиш, ваъдалашиш, қаттиқ кўрқмоқ.

Аммо сулосий мужаррадан бошқа бобларда масдари мимий исмул-мафъулларига муштарак бўлиб келади, мисол:

مُنْحَدَرٌ وَ مُصْطَبِرٌ وَ مُزْدَحَمٌ

маъноси - тушиш, сабр қилиш, тиғислашиш.

الْمَرَّةُ وَ النَّوْعُ

إِسْمُ الْمَرَّةِ – Исмул-марра, феълнинг бир марта воқеъ бўлишлигига далолат қиладиган масдардир.

إِسْمُ النَّوعِ – Исмун – навъ, эса феълнинг сурати ва кўринишига далолат қиладиган масдардир.

Исмул – марра сулосий мужаррадда (فَعْلَةٌ) вазнига келади, мисол: ضَرَبْتُ ضَرْبَةً وَأَخَذْتُ أَخَذَةً, маъноси - бир уришликда урдим ва бир олишликда олдим.

Сулосий мужаррадан бошқа бобларда эса исмул-марра масдарини охирида “то”у-марбутани зёда қилишлиги билан ҳосил бўлади, мисол: انْطَلَقْتُ وَإِنْتَفَتُّ، маъноси - бир бурилишда бурилдим, бир кетишликда кетдим.

Агар сулосий мужаррад ва улардан бошқа бобларнинг масдарлари “то”у-марбута билан тугаган бўлса унда уларнинг исмул-марралари (وَاحِدَةً) билан ёки ваҳдат маъносини ифода этадиган лавзлар билан сифатланади, мисол:

ضَرَبْتُهُ ضَرْبَةً وَاحِدَةً وَقَاتَلْتُهُ مُقَاتَلَةً لَا غَيْرُ وَمَا انْتَفَتُّ إِلَيْهِ إِلَّا انْتِفَاةً وَاجِبَتْهُ
إِجَابَةً فَقَطْ

маъноси - бир уришликда урдим, у билан бир жанг қилишликда жанг қилдим ва фақат унга бир қарадим, унга фақат бир жавоб бердим.

Сулосий мужаррадда исмун-навънинг вазни (فَعْلَةٌ) вазнида бўлади, мисол:

وَقِفَ وَقِفَةَ الْأَسَدِ وَمَشَى مِشْيَةَ الْمُخْتَالِ

маъноси - шернинг тухташидек тухтади, керилувчининг юришидек юри.

Сулосий мужаррадлардан бошқа бобларда исмун – навъ-нинг вазни исмул – марранинг вазнидек бўлади, мисол:

وَقَبِيحُ الْمَعَاشِرَةِ حَسَنٌ إِلَّا نِطْلَاقَهُ

яъни кетиши яхши ва бирга яшашлик хунук дейилади.

أِسْمُ الْمَكَانِ وَ إِسْمُ الزَّمَانِ

إِسْمُ الْمَكَانِ – Феълнинг воқеъ бўлиш ўрнига далолат қилган исмдир.

– إِسْمُ الزَّمَانِ Феълнинг воқеъ бўлиш замонида далолат қилган исмдир.

إِسْمُ الْمَكَانِ وَ إِسْمُ الزَّمَانِ Агар сулосий– мужаррад бобидан бўлиб, музориъсининг “айн”и зам ёки фатҳ бўлса (مَفْعَلٌ) вазнида келади, мисол:

مَطْبُحٌ وَ مَذْبُحٌ.

Агар бобнинг музориъсининг “айн”и касрали бўлса (مَفْعَلٌ) вазнида бўлади, мисол:

مَجْلِسٌ وَ مَنْزِلٌ.

Бобнинг музориъсининг “айн”и замма бўлиш билан бир-галикда исмуз-замон ва исмул-макон вазнининг “айн” муқобилидаги ҳарфи касра бўлиб келган ўн битта исм мазкур қоидага муҳолиф бўлиб келади яъни шоздир, мисол:

- 1- الْمَسْجِدُ 4- الْمَطْلَعُ 7- الْمَفْرَقُ 10- الْمَنْبِتُ
- 2- الْمَشْرِقُ 5- الْمَجْزُرُ 8- الْمَسْكِنُ 11- الْمَسْقَطُ .
- 3- الْمَغْرِبُ 6- الْمَرْفِقُ 9- الْمَنْسَكُ

Аммо мисол қисмдан бўлса сулосий мужаррад бобининг қайси бобидан бўлса ҳам исмуз-замон ва исмул-макон (مَفْعَلٌ)

вазнига келади, мисол:

مَوْعِدٌ وَ مَوْجِلٌ.

Амма агар ноқис қисмдан бўлса (مَفْعَلٌ) вазнига келади, мисол:

مَطْوَىٌ وَ مَرْمَىٌ.

Сулосий мужаррадан бошқа бобларда исмул-мафъулга муштарак бўлиб келади, мисол:

مُخَدَعٌ وَ مُدْخَلٌ.

مَفْعَلَةٌ – Вазни, бир нарсани бир маконда вужудини кўплигига далолат қилиш учун қурулган сийғадир. Бу, сулосий мужаррад ва мазийд исмдан қиёсий бўлиб келади, мисол:

مَأْبَلَةٌ وَ مَفْعَاةٌ وَ مَسْبَعَةٌ.

маъноси - туйялар кўп бўлган ўрин ва илонлар кўп бўлган ўрин ва дарранда ҳайвонлар кўп бўлган ўринлар учун

айтиладиган исмлардир. Агар исм, мазийд бобидан бўлса зёда ҳарфлари ҳазф қилиниб шу вазнга кўчирилади.

إِسْمُ الآلَةِ

إِسْمُ الآلَةِ – Иш асбобларига далолат қиладиган муштаққ исмдир. Исм ул олат сулосий-мужаррад бобининг мутаъаддий бўлган феълнинг масдаридан иштиқоқ қилиб олинади. Мазкур қоидага (مِزْمَارٌ وَ مِرْفَاةٌ وَ مِصْفَاةٌ) муҳолифдир, маъноси - сизгич, нарвон, куй асбоби. Зеро (صَفَا وَ رَقِيَ وَ زَمَرَ) лозим феълларидан олинган.

Исм ул- олат учун учта вазн бор:

1 – مِفْعَلٌ = مِبْرَدٌ

2 – مِفْعَالٌ = مِفْتَاخٌ

3 – مِفْعَلَةٌ = مِكْنَسَةٌ

Мазкур вазнларнинг ҳаммасига ҳам қиёс қилинавермайди. Лекин бобнинг “лом” муқобилидаги ҳарф иллатли бўлса кўпинча (مِفْعَلَةٌ) вазнига келади, мисол: . Бу مَطْوَاةٌ وَ مِشْوَاةٌ وَ مِصْفَاةٌ. вазндан бошқа ҳолатларда исм ул-олат кам келади, мисол: مِقْلَى.

Қуйидаги:

(مُنْخَلَةٌ وَ مُدْهِنَةٌ وَ مُكْحَلَةٌ وَ مُدَقٌّ وَ مُسْعَطٌ وَ مَنَارَةٌ وَ مُشْطٌ)

исмлар, шоз исмлар бўлиб, мана шу мусаммаётлар учун қурилган исмлардир. Гуё булар жомид исмлар бўлиб, феълдан иштиқоқ қилиб олиними эътиборга олинмаган.

Лекин айримлар айтишган замонавий исм ул-олатлар (فَعَّالَةٌ) вазнида келади, мисол:

جَرَّارَةٌ وَ سَيَّارَةٌ

маъноси - трактор, машина.

Аммо исм ул-олат иштиқоқ қилиб олинган исм бўлмаса унда у учун маълум вазнга олиш учун қоида йуқ, ҳархил вазнга келиши мумкин, мисол:

قَدُومٌ وَ سَكِينٌ وَ فَأْسٌ.

إِسْمُ الْفَاعِلِ وَ إِسْمُ الْمَفْعُولِ

إِسْمُ الْفَاعِلِ – Феъл у тарафдан воқеъ бўлган исмга далолат қилган исм бўлиб, сулосий – мужаррад бобларида (فَاعِلٌ) вазнига бино қилинади, мисол:

نَاصِرٌ وَ ظَالِمٌ وَ قَائِمٌ.

Сулосий – мужарраддан бошқа бобларда маълум феъли музориъсининг музораъат ҳарфини ўрнига “мим”у-мазмума келтирилиб ва охиргидан олдинги ҳарфга каср берилади, мисол:

مُكْرِمٌ وَ مُتَقَدِّمٌ وَ مُدَخَّرٌ.

إِسْمُ الْمَفْعُولِ – Феъл унинг устига воқеъ бўлган исмга далолат қилган исм бўлиб, сулосий – мужаррад бобларида (مَفْعُولٌ) вазнига бино қилинади, мисол:

مَضْرُوبٌ وَ مَأْخُوذٌ.

Сулосий – мужаррад бобларидан бошқа бобларда музориъсининг музораъат ҳарфини ўрнига “мим”у-мазмума келтирилиб ва охиригидан олдинги ҳарфга фатҳ берилади, мисол:

مُجَرَّدٌ وَ مُسْتَخْرَجٌ.

Танбех: Қиёс: Исмул-фоъил ва исмул-мафъул сулосий мужаррад бобидан бўлсин ёки мазийд бобларидан бўлсин фақат ўзининг феълидан бино қилинади, лекин бу қоъидага бир неча исмлар муҳолиф бўлади яъни шоздир.

Бу исмлар қуйидагилар бўлиб, феъллари (أَفْعَلٌ) вазнида бўлиб, лекин исмул-фоъили ёки исмул-мафъули (— فَاعِلٌ وَ مَفْعُولٌ) вазнида бино қилинган, мисол:

فِعْلٌ إِسْمُ الْمَفْعُولِ. إِسْمُ الْفَاعِلِ فِعْلٌ.

1 – أَمْحَلٌ مَّاحِلٌ. 1 – أَحَبُّ مَحْبُوبٌ.

2 – أَمْلَحَ مَالِحٌ. 2 – أَجَنَّ مَجْنُونٌ.

- 3 – أَيَفَعَّ يَا فِع. 3 – أَحَمَّ مَحْمُومٌ .
 4 – أَغَشَبَ عَاشِبٌ. 4 – أَزَكَمَ مَزْكُومٌ .
 5 – أَسَلَّ مَسْلُومٌ .

Аслида булар (مُتَحَلٌّ و مُسَلِّ) ва хокозо дейилиши керак эди.

Исмул-мафъул ва масдари-мимий ва ва исмуз-замон ва исмул-макон сулосий мужаррадлардан бошқа бобларда муштарак бўлиб келади ва уларнинг маъноси -маънавий қарийналар воситаси билан ажратиб олинади.

الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةٌ

الصِّفَةُ الْمُشَبَّهَةٌ - Мутлақо бир зотга боғлиқ бўлган ҳолатга далолат қилган сифат исмдир. Бу ўринда “ Мутлақо “ дейишликдан мақсад, ҳолатни мавсуфга бўлган муносабатида замон эътиборга олинмайди. Унинг хилофида исмул-фоъил (زَيْدٌ ضَارِبٌ) дейилса зарбнинг маълум муддатда бўлганлигини ифодалайди.

Аммо (زَيْدٌ حَسَنٌ) дейилса (حَسَنٌ)да маълум замон эътиборга олинмайди.

Сифати-мушаббаҳа сулосий – мужаррад бобларида самоъан бино қилинади, мисол:

حَسَنٌ وَ كَرِيمٌ وَ لَيِّنٌ وَ سَهْلٌ – وَ صَعْبٌ.

Лекин феъл ранг ёки айб ёки зийнатга далолат қилса булардан сифат-мушаббаҳ (أَفْعَلٌ) вазнига қиёсан бино қилинади, мисол:

أَسْوَدٌ وَ أَعْرَجٌ وَ أَبْلَجٌ.

Сулосий-мужарраддан бошқа бобларда исмул-фоъил вазнига бино қилиниб, лекин фақат лозим феълидан бино қилинади, мисол:

مُطْمَئِنٌّ وَ مُسْتَقِيمٌ.

أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ

أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ – Ёки “ Исмул–тафзийл “ мавсуф ўзидан бошқадан кўра сифатда ортиқроқ эканлигига далолат қиладиган сифат исм бўлиб (أَفْعَلٌ) вазнида келади. (أَفْعَلٌ) вазнида келган сифати-мушаббаҳа билан исмул-тафзийлни атамаси фарқли

бўлишлиги учун (أ فعل التفضيل) ҳам дейилади. Афъалут – тафзийл бино қилинадиган феълда олтита шарт, мавжуд:

1 – Сулосий мужаррад бобидан бўлишлиги керак, бошқа боблардан бино қилинмайди.

2 – Афъалут – тафзийл бино қилинган феълдан (أفعل) вазнига сифати – мушаббаҳа келмаган бўлишлиги керак, ва зикр қилинганидек афъалут-тафзийл лавн (ранг), айб, зийнатга далолат қилган феъллардан бино қилинган бўлмаслиги керак. Аммо агар сифатга далолат қилгувчи феълларнинг сифати-мушаббаҳаси (أفعل) вазнидан бошқа вазнларда келган бўлса, бундай пайтда исмут-тафзийлни (أفعل) вазнига келишлигидан радъ қиладиган нарса йўқ, мисол:

هَذَا أَقْبَحُ مِنْ ذَلِكَ

Чунки булардан ҳар иккаласининг сифати-мушаббаҳаси (قَبِيحٌ وَ) бўлиб (فَعِيلٌ) вазнида келади.

3 – Мутасарриф яъни сарфга солинувчи ва феъли-томм, яъни тўлиқ феъллардан афъалу-тафзийл бу сийғада олинади, ((كَانَ) феълига ухшаш ноқис-феълдан ва (بَسَّ) феълига ухшаш ғойри-мутасарриф яъни турланмайдиган яъни музориъ ва бошқа феъл ва исмларга турланмайдиган феълдан афъалут–тафзийл бу сийғада олинмайди. Чунки (بَسَّ) феълидан (أ بَسُّ) ва (كَانَ) феълидан (أ كَوْنٌ) вазинида афъалут-тафзийл бино қилинмайди.

4 – Афъалут-тафзийл ундан бино қилинадиган феъл, нафи ҳарфи билан лозим-малзум бўлмаслиги керак, масалан:

(مَا عَاجَ بِالذَّاءِ)

мисолидагидек. Бу мисолда (مَا) нофия доим (عَاجَ) феъли билан лозим-малзум бўлиб келади яъни доимо бирга келиб, парво қилмади маъносини англатади.

Ёки (مَا عَلِمَ زَيْدٌ) мисолидагидек нафи ҳарфи оризий бўлиб келиб шу нафи маъноси -билан биргаликда афъалут-тафзийл бино қилинмайди. Бу мисолда нафини оризий дейишликдан мақсад, чунки (مَا) нофия бу феълда баъзан келиб баъзан келмайди.

5 – Афъалут–тафзийл ундан бино қилинадиган феълнинг маъноси -ўз аро афзаллик маъносини ифодалшлиги керак, шу

боис (فَنَى و مَاتَ) феълларидан (أَفْنَى و أَمَاتَ) деб афълут-тафзийл бино қилинмайди.

Афълут-тафзийл учун айрим хилофул-қиёс ҳолатлар борки, улар ўзларининг мозий-мажхул феълларидан олинган ёки бошқа бобларнинг мозий-мажхул феълларидан олинган, мисол:

العُودُ أَحْمَدُ – мисолида (أَحْمَدُ), (حُمِدَ) мажхул феълидан олинган.

حَاتِمٌ أَعْطَى مِنْ عَمْرٍو – мисолида (أَعْطَى), (أُعْطِيَ) мажхул феълидан олинган.

هَذَا السُّفْرُ أَخْصَرُ مِنْ ذَلِكَ – мисолида (أَخْصَرَ), (أُخْتَصِرَ) мажхул феълидан олинган.

Айрим ҳолатларда афълут-тафзийл феълдан бошқадан ҳосил бўлганлиги ҳам бор, мисол:

مَا بِالْبَادِيَةِ أَنْوَأُ مِنْهُ أَيُّ أَعْلَمُ بِالْأَنْوَاءِ

маъноси: Саҳрода ундан кура анвоъларни энг яхши билгувчи йўқ.

– الأَنْوَاءُ Жоҳилият арабларнинг ҳисоби буйича бир йилнинг давомида маълум вақтда чиқадиган юлдуз бор, улардан ҳар ўн уч кечада фажрни чиқиши билан мағриб тарафдан бир юлдуз ботиб шу соатда машриқ тарафдан унга муқобил бошқа юлдуз чиқади ва иккаласининг ҳам маълум оти бор. Уша 28-та юлдузнинг тугаши мана шу йилнинг тугаши билан туғри келади, яна биринчи юлдуз ўз ишини давом этдиради. Араблар жоҳилиятда, агар уша юлдузлардан биронтаси ботиб, бошқаси чиқса ана шу пайтда ёмғир ёки шамол бўлиши керак дейишади ва мана шу пайтда бўлган ҳар бир ёмғирни мана шу юлдузга нсбат беришадилар.

Аммо (أَخَيْرٌ و أَشْرٌ) буларнинг асллари (أَخَيْرٌ و أَشْرٌ) бўлиб, қиёсга хлофдир, ҳамзаси истеъмолини кўплиги жиҳатдан тушурилиб ташланган. Гоҳида аслига қайтарилиб (أَخَيْرٌ و أَشْرٌ) ҳам деб айтилади.

Агар афълут-тафзийл сийға қилиб олинмайдиган феълдан тафзийлни ирода қилсангиз, афълут-тафзийлни сийға қилиб олиш жоиз бўлган феълдан олиб, унинг изида афълут-тафзийлни сийға қилиб олиш жоиз бўлмаган феълдан

масдарини мансуб ҳолатда қўясиз, мансублиги эса тамйизлигига биноан бўлади, мисол:

عَبْدُكَ أَسْوَدٌ وَعَبْدِي أَشَدُّ سَوَادًا

маъноси: Қулунгиз қорадир ва менинг қулим жудаҳам қора.

أَمْثَلَةُ الْمُبَالَغَةِ

Муболаға вазнлари, бу сийғаларда мавсуф, шу сифат билан жуда ҳам кўп машғул бўлиб шу сифатнинг олий мутахассиси бўлиб сифатланишга далолат қилишлиги мақсуд бўлган вазнлардир. Уларнинг вазнларинг энг машҳурлари 15-та бўлиб, қуйидаги вазнларда келади:

۱ - فَعَالٌ - عَلَامٌ وَ نَصَارٌ

Жуда олим, жуда ёрдамчи.

۲ - فَعَالَةٌ - عِلْمَةٌ وَ فَهَامَةٌ

Жуда олим, жуда тушунувчи.

۳ - مِفْعَالٌ - مَكْسَالٌ وَ مَقْدَامٌ

Жуда ёлқов, жуда журъатли.

۴ - عَيْلٌ - سَكِيرٌ وَ صِدِّيقٌ

Жуда кўп маст бўлгувчи, жуда содиқ.

۵ - مِفْعِيلٌ - مَسْكِينٌ وَ مِعْطِيرٌ

Жуда бечора, ҳар доим жуда хушбуй юргувчи.

۶ - فُعْلَةٌ - ضُرْحَكَةٌ وَ ضُجْعَةٌ

Жуда кўп кулгувчи, жуда кўп ётағон.

۷ - فَعِلٌ - شَرَّةٌ وَ حَذِرٌ

Жуда очкўз, жуда ҳазарли.

۸ - فَعِيلٌ - رَحِيمٌ وَ عَظِيمٌ

Жуда раҳмли, жуда улуг.

۹ - فَعُولٌ - كَذُوبٌ وَ وَدُودٌ

Жуда ёлғончи, жуда дуст.

۱۰ - فَاعِلَةٌ - رَأْوِيَةٌ

Жуда кўп ривоят қилгувчи.

۱۱ - فُعْلٌ - غُفْلٌ

Жуда ғофил.

۱۲ - فَعُولَةٌ - فَرُوقَةٌ

Жуда кўрқоқ.

۱۳ - مِفْعَلٌ - مِخْرَبٌ

Қаттиқ ҳарб қилгувчи.

۱۴ - فَاعُولٌ - فَارُوقٌ

Ҳақдан ноҳақни қаттиқ ажратгувчи.

۱۵ - فُعَالٌ - كُبَّارٌ

Жуда буюк.

Муболаға вазнларининг ҳаммаси самоъий бўлиб фақат сулосий мужарраддан бино қилинади. Лекин қуйидаги мисоллар хилофи қиёс бўлиб келади, мисол:

دَرَاكٌ، مِعْطَاءٌ، مِهْوَانٌ، مِحْسَانٌ، مِتْلَافٌ، مِمْلَالٌ، مِخْلَافٌ، و سَمِيعٌ، نَذِيرٌ، زَهُوقٌ

Булар ушбу феъллардан олинган.

أَدْرَكَ، أَعْطَى، أَهَانَ، أَحْسَنَ، أَثْلَفَ، أَثْلَقَ، أَخْلَقَ، أَسْمَعَ، أَنْذَرَ، أَرْهَقَ.

Муболаға вазнларининг охирида қўшилган “то”и-марбуталарнинг ҳаммаси муаннас аломати бўлиб келевермайди, балки (رَاوِيَةٌ) мисолидаги “то” муболағани ифодалайди, (عَلَامَةٌ وَ فَهَامَةٌ) мисолидаги “то” муболағани таъкидлашни ифодалайди. Бу “то” тўғрисида яна тўхталиб ўтамыз.

Агар (فَعِيلٌ) вазнида келган муболаға исмул-фоъил маъносида келса, мавсуф аниқ келтирилганми ёки аниқ келтирилмаганми, ҳар қандай ҳолатда музаккар билан муаннаслиги фарқ қилинади, мисол:

رَجُلٌ نَصِيرٌ وَامْرَأَةٌ نَصِيرَةٌ وَجَاءَ نَصِيرٌ وَنَصِيرَةٌ.

Агар (فَعِيلٌ) вазнида келган муболаға сийғаси исмул-мафъул маъносида келса, мавсуф аниқ келтирилса музаккар ва муаннасликда тенг бўлади, мисол:

زَيْدٌ قَتِيلٌ وَ أَتَتِ الْمَرْأَةُ جَرِيحًا.

Мавсуфи аниқ келтирилмаса музаккар ва муаннаси фарқли бўлиб келади, мисол:

جَاءَ حَيْبٌ وَحَيْبَةٌ.

Агар (فَعُولٌ) вазнида келган муболаға сийғаси исмул-фоил маъносида келиб, мавсуф алам исм бўлса музаккар муаннасликда тенг бўлади, мисол:

يَحْيَى الْبَتُولُ وَ مَرِيْمُ الْيَتُولُ .

Агар мавсуфи келтирилмаса музаккар ва муаннаси фарк қилинади, мисол:

جَاءَ بَتُولٌ وَ نَبُوْلَةٌ .

Агар (فَعُولٌ) вазнида келган муболаға сийғаси исмул-мафъул маъносида келса мавсуфи маърифа бўлса ҳам бўлмаса ҳам музаккар муаннаслиги фарқ қилинади, мисол:

هَذَا رَسُوْلٌ وَ تِلْكَ رَسُوْلَةٌ وَ جَاءَ رَسُوْلٌ وَ رَسُوْلَةٌ .

المَوْصُوفُ

Музаккар исм, ўзининг музаккарлигига далолат қиладиган аломатга муҳтож эмас. Лекин муаннас исмнинг муаннаслигига далолат қиладиган аломат учтадир:

1 – "То" марбута (ة) мисол: نَعْمَةٌ.

2 – Алифи – мақсура: عُذْرَى وَ فُضْلَى.

3 – Алиф – мамдуда: سَوْدَاءُ وَ بَيْدَاءُ.

Мазкур аломатлардан ҳар бири исмнинг охирида зёда бўлишлиги керак ва шу аломатлар билан тугаган ҳар бир исм муаннас исм дейилади.

Лекин музаккар исмлар музаккарлигича қолади гарчи таънис аломати билан тугаган бўлса ҳам, мисол:

نَخْلَةٌ وَ أَرْطَى وَ خَضْرَاءُ .

Муаннасул – лафзий: таънис аломати бўлган ҳар бир исмдир, мисоллари зикр қилинди.

Муаннасул – маънавий: муаннаслигига маънан далолат қилган, лекин таънис аломати бўлмаган исмлардир.

Таънисул – маънавий исмлар тўрт хилдир:

1 – Муаннас алам исмлар, мисол:

مَرِيْمٌ وَ زَيْنَبُ.

2 – Аёлларга хос бўлган исмлар, мисол:

أُخْتٌ وَأُمٌّ.

3 – Шаҳарлар ва қабилаларнинг исмлари, мисол:

الشَّامُ وَمِصْرُ وَقُرَيْشٌ

4 – Инсоннинг жуфт аъзоларининг исмлари, мисол:

عَيْنٌ وَرِجْلٌ وَأُذُنٌ.

Лекин бу зикр қилинган қонданнинг ҳукми ағлабий ҳукмдир яъни ғолиб иътибор билан бўлган ҳукмдир, зироки жуфт бўлган исмлардан музаккар бўлганлари ҳам бор, мисол:

صُدُغٌ وَمِرْفَقٌ وَحَاجِبٌ وَخَدٌّ.

Луғатларда муаннас маънавий бўлган бир қанча исмлар борки баъзилари собиқ қоидалар остига кирмайди, қуйида уларнинг айримларини зикр қиламиз:

. Бармоқ – أَرْضٌ. Ер – أَرْضٌ. Қуён – صَبْعٌ. !

. Дузах – أَفْعَى. Илон – بَيْتْرٌ. Қудуқ – جَحِيمٌ. Дузах –

. Ҳавли – جَهَنَّم. Дузах – حَرْبٌ. Уруш – دَارٌ.

Тегирмон тоши – رَحَى. Баччадон – رَحِمٌ. Билак – ذِرَاعٌ

Тиш – رِيحٌ. Шамол – سَقَرٌ. Дузах – سِنَّ

Ўнг – سَاقٌ. Пойча – شَمْسٌ. Қуёш – شِمَالٌ.

. Ҳасса – ضَبْعٌ. Сиртлон – عَرُوضٌ. Шеър – عَصَاٌ.

. Сон – عَقِبٌ. Тавон – فَاسٌ. Болта – فَخِذٌ.

. Камон – فُلْكٌ. Кема – قَدَمٌ. Қадам – قَوْسٌ.

. Ичак – كَأْسٌ. Коса – كَتِفٌ. Елка – كَرِشٌ.

Калишга ўхшаган аёқ кийим – نَعْلٌ. Олов – نَارٌ. Каф – كَفٌّ

. Сон – نَابٌ. Ҳайвонларнинг йиртқич икки тиши – وَرِكٌ.

. Ўнг – يَدٌ. Қўл – يَمِينٌ.

Муаннасликда ҳам ва музаккарликда ҳам зикр қилинишлиги жоиз бўлган исмларнинг машҳурлари:

. Ҳолат – إِبْطٌ. Қўлтиқ – إِزَارٌ. Иштан – حَالَةٌ.

. Совут – حَانُوت. Ароқ дукони – خَمْرٌ. Ароқ – دِرْعٌ.

. Тор кўча – دَلْوٌ. Қудуқ челаги – رُوحٌ. Рух – زُقَاقٌ.

. Иштон – سَبِيلٌ. Йўл – سُرَى. Кечдаги йўловчи – سَرَوِيلٌ.

- . Тинчлик – سِلْمٌ. Пичоқ - سِيكِيْنٌ. Қурол – سِلَاحٌ
- . Бозор – سُوْقٌ. Осмон – سَمَاءٌ. Нарвон – سُلَاحٌ
- . Саҳифа – صَاحٌ. Чошка – ضَحِيٌّ. Идиш ўлчави – صَاحٌ
- . Қўл мускули - عَضُدٌ. Ожиз - عَجُزٌ. Йўл – طَرِيْقٌ
- . Буйин – عُنُقٌ. Чаён – عَقْرَبٌ. Бургут – عَقَابٌ
- . От – فَرَسٌ. Ўргамчик – عَنَكَبُوْتُ
- . Қозон – قَدْرٌ. Дори эзадиган киччик тош – فَهْرٌ
- . Жигар – كَبِدٌ. Куйлак – قَمِيصٌ. Орқа мийя – قَفَاٌ
- . Туз – مِلْحٌ. Миск – مِسْكٌ. Тил – لِسَانٌ
- . Поки – مُوسَى. Қадимги тош отув уруш қуроли – مَنَحِنِيْقٌ
- . Орқа – وِرَاءٌ. Нафс – نَفْسٌ

Иккинчи қисм исмларига ҳижойй ҳарфлари ҳам киради.

(ё) – Биз зикр қилиб ўтганимиздек бу “то” таънис аломати бўлиб, бундан бошқа маъноларга ҳам далолат қилади.

1 – Исмнинг жинс маъносидан биттаси эканлигига далолат қилади, яъни шу жинсдан бир донаси деган маънони ифода этади, мисол:

تَمْرَةٌ، لَبِنٌ - لَبِنَةٌ، نَمْلٌ - نَمْلَةٌ تَمْرٌ -.

2 – Ёки биринчининг аксида жинсга далолат қилган исм шу “то”у марбута билан келиб, бу “то” ундан олиб ташланишлиги билан у жинснинг бир донасига далолат қилади, мисол:

جَبَاةٌ (جنس) - جَبَاٌ، كَمَاةٌ (جنس) - كَمَاءٌ.

3 – “Фо” тенглигида иллатли ҳарф бўлган фелнинг масдаридида иллатли ҳарфдан эваз бўлиб масдарнинг охирида кўшилган эваз “то”сидир, мисол:

وَعَدَ - عِدَةٌ، وَتَبَ - تَبَةٌ.

4 – Айрим исмларнинг “лом” тенглигида ҳарфи иллатли ҳарф бўлиб, “то”у марбута ундан эваз бўлади, мисол:

سَنَةٌ - سَنَوٌ.

5 – “Ё”у-нисбат билан келган исмларнинг жамъида “ё”у – нисбатдан эваз бўлган “то”у-марбутадир, мисол:

أَشْعَثِيٌّ جَ أَشَاعَتُهُ، أَرْزَقِيٌّ جَ أَرْزَقَتُهُ، مُهَلَّبِيٌّ جَ مَهَالِبَتُهُ.

6 – Тўрт ҳарфли бўлган сифатларда зёда қилинган “ё”дан эваз бўлган “то”у марбути, мисол:

ج تَلَامِدَةٌ زَنْدِيقٌ ج زَنَادِقَةٌ، تَلْمِيذٌ.

7 – Айрим жамъ вазнларида зёда қилинадиган “то”у марбути, мисол:

مَلَكٌ ج مَلَائِكَةٌ.

8 – Тафъийл бобида келган ноқис қисмининг масдарини “ё”сидан эваз бўлган “то”у-марбути, мисол:

زَكِيٌّ تَزَكِيَةٌ.

9 – Таърибга далолат қиладиган “то”у марбути, яъни аслида ажамларнинг тилида ишлатилган исм бўлиб, кейин арабларга бу исм кириб келиб, бу исмни ўзларининг тилида айрим ўзгартиришлик билан яъни “то”у-марбутани охирида қўшишлик билан истеъмол қилганлар ва бу “то”ни таърибга далолат қиладиган “то” дейишадилар, мисол:

كَيْلَجَةٌ ج كَيْلَجَةٌ. الْقِيَّاسُ: كَيْالِحٌ، مَكْيَالٌ.

10 – Муболаға учун келган “то”у-марбути, мисол:

رَأْوِيَةٌ.

11 – Муболағани таъкидлашлик учун келган “то”у-марбути, мисол: نَسَابَةٌ: Насабни жуда кўп билгувчи.

12 – Ифъол бобида келган ажваф қисмининг масдарини иллатли ҳарфидан эваз бўлган “то”у-марбути, мисол:

، إِرَابَةٌ ، إِقَالَةٌ . إِقَامَةٌ

المُشْتَى

المُشْتَى – Атиф ва маътуф бўлмасдан вазнда ва ҳарфларда тенг бўлган иккита исмга далолат қилган исмдир.

Агар бир исмни тасния қилмоқчи бўлсангиз охирида рафъ ҳолатида алифни зёда қилиб яъни қўшиб алифнинг олдини фатҳа ва алифдан кейин касралик нун берасиз, ва насб жар ҳолатида эса охирида ё-ни зёда қилиб ва ё-дан олдинги ҳарфга фатҳа берасиз ва ё-дан кейин касралик нун берасиз, мисол:

جَاءَ الرَّجُلَانِ وَرَأَيْتُ الرَّجُلَيْنِ وَ مَرَرْتُ بِالرَّجُلَيْنِ

Агар изофий алам – атоқли исм, тасния қилинса кўп вақтларда аввалги жузъи тасния қилинади, мисол:

عَبْدًا الْمَلِكِ.

Агар мураккаби мазжий яъни бири-бирига мизожлашиб кетган алам исмлар ва иснодий мураккаб бўлган алам исмлар тасния қилинса ўз лафзларига қолиб у исмларга музаккар бўлса (ذَوَا), агар муаннас бўлса (ذَوَاتَا) тасния исм музоф қилинади, мисол:

ذَوَا مَعَدٍ يَكْرَبُ وَ ذَوَاتَا بَعْلَبِكَ.

Тасния қилинмайдиган исмлар қуйидагилар:

بَعْضٌ وَ أَجْمَعٌ -

جَمْعَاءُ وَ كُلٌّ وَ أَحَدٌ وَ عُرَيْبٌ وَ دِيَارٌ ва асмоул-ададлар ва (مِنْ) билан истеъмол қилинган афъалут-тафзийллар ҳам, мисол:

الْيَدَانِ أَوْ فَضْلٌ مِنَ الرَّجُلَيْنِ .

Манқус исмланинг таснияси.

– “Ё” билан тугаб ва “ё”-сининг олди касра бўлган муъраб исмдир, мисол: الْقَاضِي.

Агар “ё”-си маҳзуф бўлса тасния қилинган пайтда “ё” қайтариб олиб келинади, мисол: رَامٍ - رَمِيَانٍ ، دَاعٍ - دَاعِيَانٍ .

Мақсур исмларнинг таснияси.

– “Алиф” у лозим билан тугаган ва у “алиф” дан кейин “ҳамза” бўлмаган муъраб исмдир, мисол: رَجِيٌّ وَ فَتِيٌّ .

Мазкур “алиф”, учунчи ёки тўртинчи ёки ундан кейинги уринларда бўлади. Қалб қилинган яъни ўзгартирилган ҳарф, учунчи ҳарф бўлса тасния қилинган пайтда қалб қилинган ҳарф асл ҳарфга қайтарилади, мисол:

رَجِيٌّ - رَجِيَانٍ ، فَتِيٌّ - فَتِيَانٍ .

Агар тўртинчи ёки ундан кейинги ўринларда бўлса “ё”-га қалб қилинади, мисол: ذَكَرِيَانٍ .

Бу икки мисол, қиёсга хлоф бўлиб, қиёс эса (قَهْقَرِيَانٍ وَ خَوَزَلِيَانٍ) бўлишлиги керак эди.

Мамдуд исмларнинг таснияси.

– “Ҳамза” билан тугаган ва ундан олдин “алиф” у-зоида бўлган муъраб исмдир, мисол: حَمْرَاءُ وَ خَضْرَاءُ .

Агар унинг “ҳамза”си таънис учун бўлса “вов”га қалб қилинади, модомики “алиф”дан олдин (عَشْوَاءُ) мисолидагидек “вов” ўтмаган бўлса, мисол: خَضْرَوَانِ.

Агар “вов” ўтган бўлса лафзнинг таҳсини учун “вов” исбот қилинишлиги вожиб бўлади, мисол: عَشْوَاءَانِ.

Агар мамдуд исмнинг “ҳамза”си аслий бўлса уни келтириш вожиб бўлади, мисол: اِنِّ، قُرَاءُ - قُرَاءَانِ لَالًا - لَالًا.

Агар мамдуд исмнинг “ҳамз”си аслий ҳарф бўлмаса таънис учун ҳам бўлмаса унда икки хил ўқишлик жоиз бўлади, мисол: سَمَاءُ - سَمَاءَانِ، سَمَوَانِ.

Вазнида лом муқобилида бўлган ҳарфи ҳазф қилинган исмнинг тасния қилиш:

Агар мазкур исм тасния қилинса ва маҳзуфидан бирон нарса эваз бўлмаса ҳазф қилинган ҳарф қайтариб олиб келинади, мисол:

أَبٌ، أُخٌ، حَمٌّ، غَدٌّ - أَبَوَانِ، أُخَوَانِ، حَمَوَانِ، غَدَوَانِ.

فَمُوٌّ - Мазкур қоидадан мустаснодир. Бу икки исм аслида (فَمُوٌّ) бўлган, бу исмларнинг охирги ҳарфи гаплашганда кўп ишлатилганлиги сабабли ҳазф қилиниб, мустақилл исмдек ишлатилиб, охирги ҳарфлари маҳзуф бўлган суратида тасния қилинади, мисол:

يَدَانِ وَفَهَا نِ

Агар исмда ҳазф қилинган ҳарфидан эваз бўлган ҳарф бўлса унда эваз бўлган сўратида тасния қилинади, мисол:

سَنَةٌ وَابْنٌ وَإِسْمٌ - سَنَّتَانِ وَإِبْنَانِ وَإِسْمَانِ.

Мазкур исмлар аслида (سَنَوٌ وَبَنَوٌ وَسَمَوٌ) бўлган. (سَنَوٌ) мисолида “вов”дан (ة), (بَنَوٌ وَ سَمَوٌ) мисолларида эса “вов”дан “ҳамза” эваз қилингандир.

Жамъ исмлар

1- جَمْعُ الْمَذَكَّرِ السَّالِمِ - Бирлигини кўриниши ўзгармасдан жам қилинган исм бўлиб, рафъ ҳолатида охирига “вов” ва “нун” зёда қилиниб, “вов”дан олдин замма бўлиб, “вов”дан кейин фатҳалик “нун” зёда қилинади, мисол:

جَاءَ الْمُسْلِمُونَ.

Насб ва жар ҳолатида охирига “ё” зёда қилинади ва” ё”дан олдинги ҳарф касралик бўлади ва “ё”дан кейин фатҳалик “нун” зёда қилинади, мисол: رَأَيْتُ الْمُسْلِمِينَ وَ مَرَرْتُ بِالْمُسْلِمِينَ.

Мавсуф исмлардан бу жамъ билан фақат шахсий аламгина¹ жамъ қилинади, мисол:

الزَّيْدُونَ.

Шахсий алам, “то”таънисдан холий бўлишлиги керак, ва муфрад бўлиб, мураккаб бўлмаслиги шарт қилинади.

(طَلْحَةَ)ўхшаган алам исмларда "то"-таънис мавжуд бўлганлиги сабабли гарчи эр кишига алам бўлса ҳам жамъул-музаккарис-солим билан жамъ қилинмасдан балки жамъул-муаннасис-солим билан жамъ қилинади, мисол:

طَلْحَةُ - طَلْحَاتٌ وَ حَمَزَةٌ - حَمَزَاتٌ.

وَبِعَبْلِكَ تَأْبَطُ شَرًّا وَ عَبْدُ الْمَلِكِ дек мураккаботу- каломийя² ва мураккаботу- изофийя³ ва мураккаботу-мазжийялардан⁴ қўйилган алам музаккар исмлар ўзларининг лафзларига қолиб, уларга (ذَوُو) музоф қилиб жамъ қилинади, мисол:

ذَوُوْبِعْلَبِكَ وَ ذَوُوْتَأْبَطَ شَرًّا وَ ذَوُو عَبْدِ الْمَلِكِ. يعني أصحاب هذا الاسم .

Музаккар солим жамъи билан жамъ қилинадиган исмлар борки, жамъи музаккар солим жамъи билан жамъ қилинишлик шартлари уларда бўлмаса ҳам бу жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

¹ Шахсий алам: Шаҳарлар, мазҳаблар, ва шунга ўхшаш атоқли исмлардир.

² Мураккаботу-каломийя деб, айрим қизиқ ёки ғарийб воқиъани баён қиладиган калом бўлиб айнан шу воқиъа соҳибига бу калом алам исм қилиб қўйилади. Масалан (تَأْبَطُ شَرًّا) нинг маъноси: “Ёмонни қўлтиқлаб олди “деган маънони беради. Бу киши Собит ибну Жобир, 530 милодий йиллар атрофида вафот топган, Саъолиж қабиласидаги жоҳилият шоирларидан бўлиб, атроф маҳаллаларга кўп хужум қилиб, тез югирадиган киши бўлган, агар жанг учун чиқса қиличини қўлтиғига олиб чиқарди, бир куни онаси уни қилични қўлтиғига олиб кетаётганини кўриб, ” Ёмонни қўлтиқлаб олди “ дейди, кейин у кишига бу калом, лақаб бўлиб қолади кейинчалик алам исмга айланади.

³ Бу исм маълум бўлганидек музоф ва музофу-илайҳдан тузулган исмдир.

⁴ Мураккаботу мазжийя, (بِعْلَبِكَ)дек икки исмнинг бирини бирига иснодий таркибсиз ёки изофий таркибсиз қўшилишлигидан ҳосил бўлади. (بِعْلَبُ) санамнинг исми, (بِعْلَبِكَ)эса (بِعْلَبِكَ) деб аталган шаҳарнинг бошлиғини исмидир.

أَرْضُونَ وَ عَالَمُونَ وَ عَلِيُونَ وَأَهْلُونَ وَ نُبُونَ وَ سِنُونَ.

Айрим исмлар борки музаккар-солим жамъи билан жамъ қилинади, лекин жамъи – музаккар – солим жамъи билан жамъ қилинишлик шартига тўғри келадиган музаккар муфрад исм бўлмади, мисол:

أَرْضُونَ وَ عَالَمُونَ وَ عَلِيُونَ وَأَهْلُونَ وَ نُبُونَ وَ سِنُونَ.

“Лом” муқобилидаги ҳарфи ҳазф бўлган ва ундан “то-таънис” эваз бўлган ва жамъи-мукассар бўлмаган сулосий калиманинг ҳар бири мазкур исмларга мулҳақ бўлади, мисол:

عِضُونَ وَ ثُبُونَ وَ مِئُونَ.

Буларнинг муфрадлари:

عِضَةٌ وَ ثَبَةٌ وَ مِئَةٌ.

2- جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّلْمِ Охирида алиф ва “то” -мабсута(“тоу”-мажрура ҳам дейилади) зёда қилинган исмдир, мисол:

ثَمَرَاتٌ وَ شَجَرَاتٌ.

Бу жамъларнинг муфрадининг охирида лоҳиқ бўлган “то”-марбута ҳазф қилинади ва уни ҳазф қилиниб жамъ қилинишлиги билан бу жамъ жамъут-таксийр дейилмайди.

Бу жамъ билан қуйидаги исмлар жамъ қилинади:

1 – “То” – таънис билан тугаган ҳар бир исм, мисол:

شَجْرَةٌ – شَجْرَاتٌ .

Лекин айрим исмлар борки, улар бу қоъидадан мустаснодир, улар қуйидагилар:

إِمْرَأَةٌ، ج - نِسَاءٌ وَ نِسْوَةٌ وَ نِسْوَانٌ .

شَاةٌ، ج - شَاءٌ وَ شِيَاءٌ .

قَلَّةٌ، ج - قِلَلٌ .

أُمَّةٌ، ج - إِمَاءٌ وَ آُمَّ .

مِئَةٌ، ج - مِئَلٌ .

شَفَاةٌ، ج - شِفَاةٌ وَ (شَفَوَاتٌ وَ شَفَهَاتٌ) .

2 – Мутлақ муаннас алам исмлар ҳам бу жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

مَرِيَمَاتٌ.

3 – Агар масдар исмлар учта ҳарфдан кўп ҳарфлар билан тузулса бу жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

تَعْرِيفَاتٌ وَ اِمْتِيَازَاتٌ .

4 – Таъниснинг икки “алиф”и, яъни “алиф”у–мақсура ва “алиф”у мамдуда билан тугаган ҳар бир муаннас исм ҳам бу жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

حُمَيَّاتٌ وَ صَحْرًا وَ اَتٌ.

Агар “алиф”у – мақсура ва “алиф”у–мамдуда билан тугаган исмлар бўлса, мазкур исмлар жамъу муаннасис – солиму билан жамъ қилинса, жамъ қилинишлқда тасния қилинишлқдаги қоидаларга қиёс қилинади.

Зикр қилинган исмлардан бошқа жамъу муаннасис – солиму билан жамъ қилинадиган исмлар эса “ самоъий ” бўлади, яъни қадимдан шу тарзда араблардан эшитилиб, истеъмол қилиниб келинган ва уларга бошқа исмлар қиёс қилинмайди, мисол:

سَمَآوَاتٌ وَ اَرْضَاتٌ وَ سَجَلَاتٌ وَ حَمَامَاتٌ وَ سُرَادِقَاتٌ وَ شَمَالَاتٌ وَ اُمَمَّهَاتٌ .

Айрим ажамий яъни араб бўлмаган халқларнинг луғати–тилида бўлган бўлган исмлар жамъул–муаннасис–солим жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

تَلْغِرًا فَاتٌ.

У ажамий исмларнинг айримлари эса жамъут – таксир жамъи билан жамъ қилинади, мисол:

اِسْكِلَةٌ، ج - اَسَاكِلُ -

Рим денгизининг қирғоқидаги кемалар тўхтайдиган бандаргоҳ исми (Италянча исм).

(Лотинча исм). Консул – قُنْصُلٌ، ج - قَنَّا صِلُ -

Насароларнинг муаййан шахрига белги ланган қози ўрнида бўлган кишиси.

بَطْرِكٌ، ج - بَطَا رِكَةٌ

(Лотинча исм). Олий каниса мартабаси

كِرْدِيْنَالٌ، ج - كِرَادِلَةٌ

Танбех: Агар бобининг “айн” муқобилидаги ҳарфи саҳиҳ ҳарф бўлиб, сулосий бўлса, жамъу муаннасис – солиму билан жамъ

қилинса, ва муфради (فَعَلٌ) (ёки (فَعَلَةٌ) вазнига бўлса, “айн” муқобилидаги ҳарф фатҳа билан ҳаракатланишлиги вожиб, мисол:

تَمْرَةٌ، ج - تَمْرَاتٌ وَرَحْمَةٌ، ج - رَحِمَاتٌ

Агар (فَعَلٌ) ёки (فَعَلٌ) вазнига бўлса “айн” муқобилидаги ҳарф, ўзидан олдинги ҳарф ҳаракатига эргашиши, ва фатҳа бўлиши, ва “айн” муқо-билидаги ҳарф сокинли ҳолатда қолишлиги жоиз, мисол:

كِسْرَةٌ، ج - كِسْرَاتٌ، كِسْرَاتٌ، كِسْرَاتٌ .

حُجْرَةٌ، ج - حُجْرَاتٌ، حُجْرَاتٌ، حُجْرَاتٌ .

Агар ажваф қисмидан бўлса, “айн” муқобилидаги ҳарф, суқунли бўлишлиги вожиб бўлиб, “фо” муқобилидаги ҳарф қандай ҳолатда бўлишлигининг фарқи йўқ, мисол:

جَوْزَةٌ، ج - جَوَزَاتٌ . بَيْعَةٌ، ج - بَيْعَاتٌ .

Агар ноқис қисмидан бўлиб, унинг “фо” муқобилидаги ҳарф касралик бўлса ва “вов”лик ноқис бўлмаса унинг ҳукми “айн” муқобилидаги ҳарф саҳиҳ бўлган исмининг ҳукмида бўлади, мисол:

رَمِيَّةٌ، ج - رَمِيَّاتٌ . رُقُودَةٌ، ج - رُقُودَاتٌ وَرُقُودَاتٌ وَرُقُودَاتٌ .

Агар “фо” муқобилидаги ҳарф максур бўлиб, “вов”лик ноқис қисмидан бўлса “фо”дан кейинги ҳарф каср бўлиб “фо”га эргашишлиги мумкин эмас, балки суқун ва фатҳ бўлишлиги жоиздир.

Бу қоидага (اتٌ جِرْوٌ) мисоли хлофи қиёс бўлиб, шоздир. Агар “фо” муқобилидаги ҳарфи заммалик бўлиб “ё” лик ноқис қисмидан бўлса ҳам шу қоидага мувофиқ бўлади. Аммо агар идғомлик бўлса ўз ҳолича қолади, мисол:

ضَمَّةٌ، ج - ضَمَّاتٌ . عِزَّةٌ، ج - عِزَّاتٌ .

3- الجَمْعُ الْمُكْسَرُ Бу жамъ, бирлигининг биноси ўзгарган жамъдир. Жамъу мукассар қилиб жамъ қилиш турлари уч турлидир.

1 – ҳаракатларини алмаштиришлиги билан жамъу мукассар жамъи қилинади, мисол:

أُسْدٌ - أُسْدٌ، ج.

2 – Ҳарфларидан биттасини ҳазф қилишлик билан жамъу мукассар жамъи қилинади, мисол:

رَسُولٌ، ج - رُسُلٌ.

3 – Бирлигига битта ҳарфни зёда қилишлик билан жамъу мукассар жамъи қилинади, мисол:

رَجُلٌ - رَجَالٌ.

Жамъу мукассар икки турлидир, жамъул – қилла ва жамъул касра:

1 – جَمْعُ الْقِلَّةِ - Уч ва учдан юқори ўнгача бўлган ададга далолат қилган жамъ исм бўлиб, унинг вазни тўрттадир:

١ - أَفْعَالٌ - أَظْفَارٌ مُفْرَدٍ ظُفْرٌ

٢ - أَفْعُلٌ - أَنْفُسٌ ~ نَفْسٌ .

٣ - أَفْعَلَةٌ - أَلْسِنَةٌ ~ لِسَانٌ .

٤ - فِعْلَةٌ - غِلْمَةٌ ~ غُلَامٌ .

(أَفْعَالٌ وَ أَفْعُلٌ) Бу иккала вазнда бўлган жамъул-қилла исмлар қайта иккинчи мартаба жамъ қилиниб жамъул – касрат мартабасига кўтарилади, мисол:

فِيؤُ. أَظْفَارٌ جج - أَظَا

أَكْلُبٌ جج - أَكَالِبٌ .

(أَفَاعِيلٌ وَ أَفَاعِلٌ) вазнларида келган жамъ исмларга сиғатул – мунтаҳал – жумуъ дейилади. Бу сиғадан мақсад жамънинг алифидан кейин иккита ҳаракатли ҳарф воқеъ бўлиши ҳосил бўлган ҳар бир исмдир, мисол:

مَسَا جِدٌ وَمَقَابِرٌ .

Ёки жамънинг “алиф”идан кейин учта ҳарф воқеъ бўлиб, бу уч ўртасидаги ҳарф орасида сокинли “ё” бўлган ҳар бир исмдир, мисол:

قَنَادِيلٌ وَ مَصَابِيحٌ .

Танбех: Агар жамбул – қиллага (ال) истиғроқя¹ кирса ёки жамбул – қилла кўпликга далолат қилган исмга музоф бўлса, жамбул – касра далолат қилган кўпликга далолат қилади, мисол:

أَيُّهَا الشُّيُوخُ لَا تَكُونُوا كَالْفِتْيَةِ ، إِحْفَظُوا أَنْفُسَكُمْ .

Аммо (جَمْعُ الْكَثْرَةِ) учта ва ундан ортиқ чексиз ададга далолат қилган исмдир.

Аллома Ат – тафтазаний, жамбул – қилла учтадан то ўнгача далолат қилган жамъ исмдир, жамбул – касра эса учтадан то нҳоясиз бўлган сонга далолат қилган исмдир. Шу боис иккаласининг орасидаги фарқ нҳоя жиҳатидан бўлади, деганлар.

Аммо (الْجَمْعُ السَّالِمُ) ўзининг икки қисми яъни музаккар ва муаннас қисми билан айримларнинг сўзида “ жамбу-қиллат” дейилган айримларнинг сўзида “қиллат” ва “ касратга” иътиборсиз мутлақ жамъ учун дейилган, бу сўз билан иккаласига ҳам ишлатишлик дуруст бўлади.

Фақатгина бир жамбул – қилла вазнигагина келадиган ва бшқа вазни бўлмаган жамъ, жамбул – қиллага ҳам ва жамбул – касрага ҳам умум бўлади, мисол:

رَجُلٌ، ج - أَرْجُلٌ .

عُنُقٌ، ج - أَعْنَاقٌ .

فُؤَادٌ، ج - أَفْئِدَةٌ .

Жамбул – касра вазнлари

Жамбул – касра вазнлари кўп, лекин улардан фақатгина ўнтаси қиёсийдир. Улар қуйидагилар:

أَفَاعِيلٌ. مَفَاعِيلٌ. فَوَاعِلٌ. فَعَالٌ. فَعَالِيلٌ. فَعَالٌ. فَعَائِلٌ. مَفَاعِلٌ. أَفَاعِلٌ. فَعَالِلٌ.

Буларнинг мисоллари:

۱ - فُعْلَةٌ، ج - فُعَلٌ، مثال: عُلْبَةٌ ج عُلَبٌ، صُرُورَةٌ ج صُورٌ، صُرَّةٌ .

۲ - فِعْلَةٌ، ج - فِعَلٌ، مثال: قِطْعَةٌ ج قِطَعٌ .

¹ "ال" "الإستغراقية" деб, (كُلٌّ) калимаси унинг ўрнига қўйилишлиги дуруст бўлган ҳар бир (ال) калимасига айтилади.

Ҳар бир рубоий мужаррад исмнинг жамъи (فَعَالِلٌ) вазнида бўлади.

3 – فَعَالٌ، ج – فَعَالِلٌ، مِثَال: بُبِلٌ ج لِلْبَلِّ .

Хумосий мужаррад ва мазийд исмларнинг ҳам жамълари шу вазнда жамъ қилинади.

1 – فَعَلٌ لِّلْ، ج – فَعَالِلٌ، مِثَال: سَفَرَجَلٌ ج سَفَا رِجٌ .

2 – فَعَالِلِيٌّ، ج – فَعَالِلٌ، مِثَال: خُنْدَرِيْسٌ ج خَدَا رِسٌ .

Вазнининг “фо”си муқобилида бўлган ҳарфдан кейин “алиф” ёки “вов” зёда қилиб қўшилган ҳар бир сулосий исмнинг жамъи (فَوَاعِلٌ) вазнида келади.

4 – فَوَعَلٌ، فَاعِلٌ، ج – فَوَاعِلٌ، مِثَال: جَوْهَرٌ ج جَوَاهِرٌ، خَاتَمٌ ج خَوَاتِمٌ .

Учунчи ҳарфи, ҳарфул – мад бўлган муаннас муфрад исмнинг жамъи (فَعَائِلٌ) вазнида бўлади.

فَعِيْلَةٌ، ج – فَعَائِلٌ، مِثَال: صَحِيْفَةٌ ج صَحَائِفٌ .

5 – فَعَائِلٌ

فَعَالَةٌ، ج – فَعَائِلٌ، مِثَال: رِسَالَةٌ ج رَسَائِلٌ .

Муфрад исмларининг вазни, (إِفْعَالٌ، أَفْعَلَةٌ، أَفْعَلٌ) вазнида келган бўлса уларнинг жамъи (أَفَاعِلٌ) вазнида бўлади.

إِفْعَالٌ، ج – أَفَاعِلٌ، مِثَال: إِصْبَعٌ ج أَصَابِعٌ .

6 – أَفَاعِلٌ أَفْعَلَةٌ، ج – أَفَاعِلٌ، مِثَال: أُنْمَلَةٌ ج أَنَامِلٌ .

أِفْعَالٌ، ج – أَفَاعِلٌ، مِثَال: أَجْدَلٌ ج أَجَادِلٌ .

Муфрад исмларининг вазни, (أَفْعُولٌ وَ أَفْعُولَةٌ) вазнида келган бўлса уларнинг жамъи (أَفَاعِيلٌ) вазнида бўлади.

أَفْعُولٌ، ج – أَفَاعِيلٌ، مِثَال: أُسْلُوبٌ ج أُسَالِيْبٌ .

7 – أَفَاعِيلٌ

أَفْعُولَةٌ، ج – أَفَاعِيلٌ، مِثَال: أُرْجُوْزَةٌ ج أُرَا جِيْزٌ .

Муфрад исмининг охириги ҳарфидан олдин ҳарфул - мад зёда қилиб қўшилган ҳар бир рубоий исмнинг жамъи (فَعَالِلٌ) вазнида бўлади.

فَعَالٌ، ج - فَعَالِيلٌ، مثال: قِرطَاسٌ ج قِرطَاسِيسٌ .

8 - فَعَالِيلٌ

فُعُولٌ، ج - فَعَالِيلٌ، مثال: عُصْفُورٌ ج عَصَافِيرٌ .

Муфрад исмларининг вазни (مِفْعَلٌ وَ مِفْعَلَةٌ) вазнида келган бўлса уларнинг жамъи (مَفَاعِلٌ) вазнида бўлади.

مِفْعَلٌ، ج - مَفَاعِلٌ، مثال: مِبْضَعٌ ج مَبَاضِعٌ .

9 - مَفَاعِلٌ

مِفْعَلَةٌ، ج - مَفَاعِلٌ، مثال: مِكنَسَةٌ ج مَكَانِسٌ .

Муфрад исмларининг вазни (مِفْعَالٌ وَ مِفْعِيلٌ وَ مَفْعُولٌ) вазнида келган бўлса уларнинг жамъи (مَفَاعِيلٌ) вазнида бўлади.

مِفْعَالٌ، ج - مَفَاعِيلٌ، مثال: مِفْتَاحٌ ج مَفَاتِيحٌ .

10 - مِفْعِيلٌ، ج - مَفَاعِيلٌ، مثال: مِسْكِينٌ ج مَسَاكِينٌ. مَفَاعِيلٌ -

مَفْعُولٌ، ج - مَفَاعِيلٌ، مثال: مَقْدُورٌ ج مَقَادِيرٌ .

Исмул – жамъи ва шибҳул – жамъи

إِسْمُ الْجَمْعِ – Жамъ маъносини ўз ичига олиб, ва унинг лафзидан муфради бўлмаган исмдир, мисол:

خَيْلٌ - Отлар жамоати, мажозан отлиқларга ҳам истеъмол қилинади. - جَيْشٌ - Лашкар. - قَوْمٌ - Одамлар. - جَمْعٌ - Жамоат.

شِبْهُ الْجَمْعِ - Жамъ маъносини ўз ичига олиб, бирлиги “то” билан фарқ қилинадиган исмдир, мисол:

وَرَقَةٌ ج وَرَقٌ. ثَمْرَةٌ ج ثَمَرٌ .

Бирлиги “ё”-нисбат билан фарқ қиладиган исмлар ҳам мана шунинг қабилидандир, мисол:

الرُّومِيُّ: Румлик - ج الرُّومُ: Рум (халқи).

المَجُوسِيُّ: Мажусий - ج المَجُوسُ: Мажус (халқи).

Лекин бирлиги “то” билан фарқ қилинадиган исмлар ақлсиз нарсаларга истеъмол қилинади. “Ё” нисбат билан фарқ қиладиган исмлар эса фақат ақллилар учун истиъмол қилинади.

Исмул – жамъ ва шибхул – жамъ дан ҳар бири ўзига вазндош бўлган муфрад исмларнинг жамъ қилинишлигидек жамъ қилинади, мисол:

- 1- ثَوْبٌ جِ اثْوَابٌ = قَوْمٌ جِ اقْوَامٌ 2- غُرْفَةٌ جِ غُرَفٌ = رُقَّةٌ جِ رُقَقٌ.
3 - نَفْسٌ جِ اَنْفُسٌ = نَجْمٌ جِ اَنْجُمٌ 4 - نُورٌ جِ اَنْوَارٌ = رُومٌ جِ اَرْوَامٌ.

Сифат исмлар

الصِّفَةُ - Зотга боғлиқ бўлган ҳолатларга далолат қилган исмлар бўлиб, улар беш хилдир:

- 1 - اِسْمٌ اَلْفَاعِلِ . 4 - اَفْعَلُ التَّفْضِيلِ .
2 - اِسْمٌ اَلْمَفْعُولِ . 5 - اَمْتِلَةٌ اَلْمُبَالَغَةِ .
3 - الصِّفَةُ اَلْمُشَبَّهَةِ .

Сифат исмларни муаннаси

Агар сифатни муаннас қилмоқлик ирода қилинса сифатни охирида “то” марбута қўшилади, мисол:

صَادِقٌ - صَادِقَةٌ . كَاذِبٌ - كَاذِبَةٌ .

Бу сифат, (فَعْلَانٌ وَ اَفْعَلٌ وَ اَفْعَلُ التَّفْضِيلِ) вазнида бўлган сифатлардан бошқа бўлишлиги керак, зироки зикр қилинган сифатларнинг таънисида махсус ҳукмлар бор. Улар қуйидагилар:

1 - (فَعْلَانٌ) вазнида бўлган сифатнинг муаннаси (فَعْلَى) вазнида бўлади, мисол:

عَطْشَانٌ - عَطْشَى، سَكْرَانٌ - سَكْرَى، ظَمَّانٌ - ظَمَّأَى .

Бу қиёсга айрим шу вазнда бўлган сифатлар мухолиф бўлади, улар қуйидагилар:

1 - اَلْيَانٌ - اَلْيَانَةٌ : Думба.

2 - خَمْصَانٌ - خَمْصَانَةٌ : Қорни йўқ, қорни бўш.

3 - حَبْلَانٌ - حَبْلَانَةٌ : Ҳасад ва ғазабда тўла.

4 - دَخْنَانٌ - دَخْنَانَةٌ : Тутун қоплаган нарса.

5 - سَخْنَانٌ - سَخْنَانَةٌ : Иссиқ ва қайноқ.

6 - ضَوْجَانٌ - ضَوْجَانَةٌ : Қаттиқ курик.

7 - قَشْوَانٌ - قَشْوَانَةٌ : Заиф.

8 - مَصَّانٌ - مَصَّانَةٌ : Қон олувчи.

9 – مَوْتَانٌ – مَوْتَانَةٌ: Ҳайвонга воқеъ бўлган ўлим.

10 – نَدْمَانٌ – نَدْمَانَةٌ: Пушаймончи.

11 – نَصْرَانٌ – نَصْرَانَةٌ: Насроний.

Бу сифатлар, уларнинг охирида “алифу – нун” зёда қилиб қўшилган сифатлардир, агар собиқ мисолларда ўтганидек уларнинг муаннаси (فَعْلَانَةٌ) вазнида келса улар мунсариф бўлади. Агар уларнинг муаннаси (فَعْلَانَةٌ) вазнида келмаса улар ғайрул – мунсариф бўлади, мисол:

عَطْشَانٌ، سَكْرَانٌ، ظَمَّانٌ.

Айрим наҳвийюнлар, “алифу – нун” охирида зёда қилиб қўшилган сифатлар ғайрул – мунсариф бўлишлиги учун муаннаси (فَعْلَانَةٌ) вазнида келишлиги шартдир, дейишадилар.

(فَعْلَانٌ) вазнида бўлган бир неча сифат борки, улар (فَعْلَى) вазнида ёки охирига “то” қўшилишлиги билан муаннас қилинади, мисол:

عَطْشَانٌ – عَطَشَى – عَطْشَانَةٌ .

غَضْبَانٌ – غَضِبَى – غَضْبَانَةٌ .

2 – (أَفْعُلٌ) вазнига бўлган сифатнинг муаннаси (فَعْلَاءٌ) вазнида бўлади, мисол:

أَسْمَرٌ – سَمْرَاءٌ، أَيْبِضٌ – يَبِضَاءٌ.

3 – (أَفْعُلُ التَّفْضِيلِ) вазнида бўлган сифатнинг муаннаси (فَعْلَى) вазнида бўлади, мисол:

صُغْرَى – كُرْمَى، أَصْغَرٌ – أَكْرَمٌ.

Агар афалут – тафзил “вов”лик ноқис қисмдан бўлса “вов”, “ё”га қалб қилинади, мисол: أَحَلَى –، أَدْنَى حُلْبَى – دُنْبَى.

Музаккар ва муаннасликда тенг бўлган сифатлар бўлиб, улар куйида олти хил бўлиб келади:

1 – فَهَامَةٌ، مِيقَانَةٌ، мисол: فَهَامَةٌ رَجُلٌ.

2 – مِفضَا لٌ، رَجُلٌ مِمرَاةٌ مِفضَا لٌ وَ مِفعَا لٌ. Бу қоидага (مِيقَانَةٌ) мухолофдир яъни шозздир.

3 – مِسْكِينَةٌ)) (مِسْكِينَةٌ) эса رَجُلٌ مِعْطِيرٌ، وَ مِمرَاةٌ مِعْطِيرٌ. Бу қоидага эса мухолофдир.

4 – ^{مَفْعَلٌ} , мисол: ^{مِعْشَمٌ} رَجُلٌ ^{مِعْشَمٌ} , ^{مِرْأَةٌ} .

5 – ^{فَعْلَةٌ} , ^{وَفَعْلَةٌ} , мисол: ^{ضُحْكَةٌ} , ^{وَأَمْرًا} ^{ضُحْكَةٌ} . Агар вазнининг “айн” муқобилидаги ҳарф фатҳали бўлса бу вазнда бўлган сифат исмул – фойил маъносида бўлади, мисол:

^{ضُحْكَةٌ} – Кўп кулгувчи.

^{هُمَزَةٌ} – Кўп ғийбатчи.

^{هُزْأَةٌ} – Кўп масхара қилгувчи.

6 – ^{فَعُولٌ} , вазнида келган сифат исмул-фойил маъносида бўлиб, (^{فَعِيلٌ}) вазнида келган сифат исмул-мафъул маъносида бўлиб, бу вазнда келган сифатларнинг мавсуфи аниқ келтирилган бўлса улар музаккар ва муаннасликда тенг бўлади, мисол:

^{رَجُلٌ} ^{صَبُورٌ} , ^{رَجُلٌ} ^{قَتِيلٌ} . ^{إِمْرَأَةٌ} ^{صَبُورٌ} , ^{إِمْرَأَةٌ} ^{قَتِيلٌ} .

Бу қоидага ((^{عَدُوَّةٌ} муҳолифдир.

Агар мазкур сифатларнинг мавсуфи аниқ келтирилмаса муаннаси “то” билан келишлиги вожиб.

Лекин (^{فَعِيلٌ}) вазнида келган сифат исмул-мафъул маъносида бўлиб, мавсуфи аниқ келтиришлиги билан биргаликда айрим вақтда муаннаси “то” билан келади, мисол:

^{سَعِيدَةٌ} . ^{خَاتِمَةٌ} ^{حَمِيدَةٌ} , ^{وَأَعَابَةٌ}

Гоҳида (^{فَعِيلٌ}) вазнида келган сифат исмул-мафъул маъносида бўлиб, муаннаси “то” сиз ҳам келади, мисол:

^{إِمْرَأَةٌ} ^{عَقِيمٌ} – Туғмас хотин.

^{رَمِيمٌ} – Эски . ^{وَيُحْيِي} ^{الْعِظَامَ} ^{وَهِيَ} ^{رَمِيمٌ} .

Агар аёлларга хос бўлган сифатларда ҳудус маъноси -қасд қилинмаса кўпинча охирига “то” ут-таънис яъни муаннаслик маъносини ифодалавчи “то” қўшилмайди, мисол:

^{مُرْضِعٌ} ^{وَطَالِقٌ} ^{وَحَامِلٌ}

Агар уларда ҳудус маъноси -қасд қилинса унинг охирига таънис “то” си қўшилади, мисол: ^{أَرْضَعَتْ} ^{فَهِيَ} ^{مُرْضِعَةٌ} , маъноси: у (аёл) эмизди, эмизгувчидир.

Сифатларнинг жамъи.

Агар сифат ақилли киши ёки аёллар учун бўлса уларнинг жамъи жамъус-солим билан жамъ қилинади, мисол:

رَجَالٌ صَا دُ قُونَ، وَ نِسَاءٌ صَا دِ قَاتٌ .

فَعْلَى – فَعْلَانٌ وَ فَعْلَاءٌ – فَعْلٌ – فَعْلَانٌ – فَعْلَى – فَعْلَى
 бўлган исмул-фоил, ва (فَعِيلٌ) вазнида келиб, исмул-мафъул
 маъносида бўлган ва исмул-мафъулнинг ҳукмида бўлган
 сифатнинг маъносида бўлган сифатлардан бошқа сифатлар
 собиқ сифатлардек жамъ қилинади. Биз санаб ўтган сифатлар
 учун эса махсус ҳукмлар бор, улар қуйидагилардир:

1 – Агар сифат, (أ فَعْلٌ – فَعْلَاءٌ) бобидан бўлса у (فُعْلٌ) вазнида жамъ
 қилинишлиги қиёсийдир, мисол:

أَحْمَرٌ جِ حُمْرٌ، أَعْرَجٌ جِ عُرْجٌ.

Агар сифат, “ё”лик ажваф қисмидан бўлса, у жамъ қилинганда
 “ё” саломат қолишлиги учун “фо” муқобилидаги ҳарфга касра
 берилади, мисол:

أَغْيَدُ جِ غَيْدٌ، أَيْبِضُ جِ بَيْضٌ، أَهَيْفُ جِ هَيْفٌ.

2 – فَعْلَانٌ – فَعْلَى – فَعْلَى – فَعْلَى
 агар сифат бу бобидан бўлса, у (فُعَالٌ وَ فَعَالٌ) вазнида
 жамъ қилинишлиги қиёсийдир, мисол:

سُكْرَانٌ جِ سُكْرَارَى، حَيْرَانٌ جِ حَيْرَارَى، جَوْعَانٌ جِ جِيَاعٌ، غَضَبَانٌ جِ غِضَابٌ.

3 – فَعْلَةٌ – فَعْلَةٌ – فَعْلَةٌ – فَعْلَةٌ
 агар исмул-фоил ноқис қисмдан бўлса бу вазнга
 биноан жамъ қилинади, мисол: رَامٌ جِ رُمَاةٌ، غَازٌ جِ غُرَاةٌ. Бу-ларнинг
 асллари,

رُمِيَّةٌ، غُرِيَّةٌ.

4 – فَعِيلٌ – فَعِيلٌ – فَعِيلٌ – فَعِيلٌ
 агар бу вазнда бўлган сифат ҳалокат ва оғримоклик ёки
 тарқоклик маъносига далолат қиладиган маънони ифода этиб,
 исмул-мафъул маъносида бўлса (فَعْلَى) вазнига жамъ қилинади,
 мисол:

جَرِيحٌ جِ جَرَحَى، маъноси: Мажруҳ.

صَرِيحٌ جِ صَرَعَى، маъноси: Ўлик.

شَتَّى شَتِيَّتٌ جِ، маъноси: Тарқок.

Гоҳида исмул-фоил маъносида бўлиб, (فَعِيلٌ) вазнида келган
 сифат ва (فَعْلٌ) вазнида келган сифат ва (فَاعِلٌ) вазнида келган
 сифатлар ҳам ҳалокат, оғримоклик маъноларини ифода этса
 (فَعْلَى) вазнида жамъ қилинади, мисол:

مَرِيضٌ ج مَرَضَى, маъноси: Касал.

زَمِنٌ ج زَمْنِي, маъноси: Доимий ҳолдан тойдиргувчи иллат.

هَالِكٌ ج هَلَكِي, маъноси: Ҳалок бўлувчи.

Жамъ қилинишлиги қиёсий бўлган қолган сифатлар олтита бўлиб, улар қуйидаги вазнлардир:

فَعْلَةٌ ، فُعْلٌ ، فَوَاعِلٌ ، فُعْلَاءٌ ، أَفْعَالٌ . فُعَّالٌ ،

1 – فَعْلَةٌ ، فُعْلٌ – Вазннинг лом муқобилидаги ҳарфи саҳиҳ бўлиб, (فُعْلٌ) вазнида келган сифатлар мазкур икки вазнда жамъ қилинади, мисол:

زَائِرٌ ج زَوَّارٌ . فَعْلَةٌ – كَاتِبٌ ج كَتَبَةٌ . فُعَّالٌ
صَائِمٌ ج صَوَّامٌ . فَعْلَةٌ – ظَالِمٌ ج ظَلَمَةٌ . فُعَّالٌ

(فَعْلَةٌ) вазнига кўпинча саноатга далолат қиладиган маънони ифода этиб, ажваф қисмидан бўлган (فَاعِلٌ) вазнида келган сифат ҳам жамъ қилинади, мисол:

Ҳайдувчи: فَعْلَةٌ – سَائِقٌ ج سَاقَةٌ أَصْلُهُ سَوَقَةٌ

Сотувчи: فَعْلَةٌ – حَائِكٌ ج حَاكَةٌ ~ حَيْكَةٌ Тикувчи: فَعْلَةٌ – بَائِعٌ ج بَاعَةٌ ~ بَيْعَةٌ

2 – فُعْلٌ – (فَاعِلٌ) вазнига келган сифатининг жамъдир, мисол:

Оч: فُعْلٌ – جُوعٌ ج جَائِعٌ

Сажда қилгувчи: فُعْلٌ – سُجِّدٌ ج سَاجِدٌ

Ухлагувчи: فُعْلٌ – نَوْمٌ ج نَائِمٌ

(فَاعِلٌ) вазнида келган сифатлар исмга айланган вақтда ҳам шу вазнда жамъ қилинади, мисол: فَوَاعِلٌ – عَوَامِلٌ ج عَوَامِلٌ ,

Омил (Араб грамматикасида ишлатиладиган терминдир). 3 – فَوَاعِلٌ – (فَاعِلَةٌ) вазнида келган сифат шу жамъ билан жамъ қилинади, мисол:

Хотин: فَوَاعِلٌ – صَوَاحِبَةٌ ج صَوَاحِبٌ

Урувчи хотин: ((فَوَاعِلٌ – ضَارِبَةٌ ج ضَوَّارِبٌ فَاعِلٌ)) вазнида келиб ақилли аёлларга сифат бўлган ҳар бир сифат шу вазнда жамъ қилинади, мисол:

Туғмас: عَوَاقِرُ فَوَاعِلٌ – عَاقِرٌ ج

Ҳамладор: فَوَاعِلٌ – حَامِلٌ ج حَوَامِلٌ

Талок: فَوَاعِلٌ - طَالِقٌ ج طَوَالِقٌ

4 - فُعَلَاءٌ - исмул - фоил маъносида бўлиб, (فَعِيلٌ) вазнида келган сифат шу вазнда жамъ қилинади, мисол:

فُعَلَاءٌ - كَرِيمٌ ج كُرَمَاءٌ، عَلِيمٌ ج عُلَمَاءٌ .

5 - أ فُعَلَاءٌ - ноқис ва лафиф қисмдан иборат бўлган, (فَعِيلٌ) вазнида келган сифат ҳам шу вазнда жамъ қилинади, мисол:

أ فُعَلَاءٌ - غَنِيٌّ ج أَغْنِيَاءٌ، قَوِيٌّ ج أَقْوِيَاءٌ .

Афъалут - тафзийл жамъус - солим билан жамъ қилинади, мисол:

أ عَظْمُونَ، أَكْرَمٌ ج أَكْرَمُونَ أَعْظَمُ ج .

Афъалут - тафзийл (أ فَاعِلٌ) вазнига жамъу мукассар ҳам қилинади, мисол: أَ صَعْرٌ ج أَ صَاغِرٌ، أَ كَابِرٌ ج أَ كَبِيرٌ .

Аммо агар афъалут - тафзийлнинг муаннаси (فُعَلَى) вазнида бўлса унинг жамъи муаннасис-солиму билан жамъ қилинади, мисол:

عُظْمِيَّاتٌ، كُرْمِي ج كُرْمِيَّاتٌ عُظْمَى ج .

Афъалут - тафзийлнинг муаннаси жамъул - мукассар қилиниб, (فُعَلٌ) вазнида ҳам жамъ қилинади, мисол:

صُعْرَى ج صُعْرٌ، كُبْرَى ج كُبْرٌ .

Сийғату мунтаҳал - жумуъ ҳам жамъус - солиму билан жамъ қилинишлиги мумкин, мисол:

ضَوَا رَبَّاتٌ، أَفَاضِلٌ ج أَفَاضِلُونَ. ضَوْرَابٌ ج

Нисбат (исмни мансубли қилиш).

النَّسْبَةُ - Бир нарсани бир исмга далолат қилишлиги учун шу исмнинг охирига ташдидлик “ё” қўшилади. Б нисбатнинг ҳукми, “ё”га муносиб бўлишлиги учун “ё”дан олдинги исмнинг охирги ҳарфига касра берилади, мисол:

رَجُلٌ لُبْنَانِيٌّ .

Агар мансуб - илайҳ исм сулосийдан бўлиб, “айн” муқобилидаги ҳарф максур бўлса нисбат беришлик пайтида “айн” муқобилидаги ҳарфга фатҳа берилади, мисол:

فَخَذٌ - فَخَذِيٌّ، مَلِكٌ - مَلِكِيٌّ .

Агар мансуб – илайҳ исм рубоъийдан бўлиб, “айн” муқобилидаги ҳарф максур бўлса ундаги фасоҳатлироғи “айн” муқобилидаги ҳарф ўзининг касралик ҳолатида қолишлигидир, мисол:

مَشْرِقِيٌّ - مَغْرِبٌ - مَغْرِبِيٌّ، يَثْرِبٌ - يَثْرِبِيٌّ، مَشْرِقٌ

Агар “то” билан муаннас бўлган исмга нисбат берилса “то”си ҳазф қилинишлиги вожиб бўлади, мисол:

نَاصِرَةٌ - نَاصِرِيٌّ.

“Алифу” – мақсура билан тугаган исмга бўлган нисбатнинг қоидаси:

1 – Агар “алиф” – мақсура учунчи ҳарф бўлса нисбат пайтда “вов”га қалб қилинади, мисол:

عَصَا - عَصَوِيٌّ، فَكٌّ - فَتَوِيٌّ.

1 – Агар “алифу” – мақсура тўртинчи ҳарф бўлиб ва бў калиманинг иккинчи ҳарфи сокин бўлса ва “алифу” – мақсура аслийя ҳарф бўлса нисбат пайтида кўпинча “во”га қалб қилинади, мисол:

مَرْمَى - مَرْمَوِيٌّ.

“Алифу” – мақсура аслийя нисбат пайта ҳазф қилинишлиги ҳам жоиз, мисол: ³مَرْمِيٌّ.

Агар “алифу” – мақсура, таънис учун бўлса ёки таънисга лоҳиқ қилиш учун бўлса уни ҳазф қилишлик ихтёр қилинади, мисол:

حُبْلَى - حُبْلِيٌّ.

. Қулоқнинг ортидаги суюк, ³ذِفْرَى - ذِفْرَوِيٌّ.

“Алиф” мақсура, “вов”га қалб қилинишлиги ҳам жоиз, мисол:

حُبْلَى - حُبْلَوِيٌّ، ذِفْرَى - ذِفْرَوِيٌّ.

Лекин, “алифу” – таънис агар “вов”га қалб қилинса кўпинча “вов”дан олдин “алиф” зёда қилинади, мисол:

طُوبَى - طُوبَا وَيٌّ. دُنْبَى - دُنْبَاوِيٌّ.

3 – Агар “алифу” – мақсура, иккинчи ҳарфи ҳаракатли бўлган исмнинг охирига қўшилган бўлса “алифу” – мақсура ҳазф қилинади, мисол:

بَرْدَى - بَرْدَوِيٌّ.

Агар “алифу” – мақсура тўртинчи ҳарфдан кейин келса ҳам ҳазф қилинади, мисол:

مُصْطَفَى - مُصْطَفِيٌّ.

Алифут–таънисул–мамдуда билан тугаган исмга нисбат бериш қоидаси:

1 – Агар “алифул” – мамдуда таънис учун бўлса “вов”га қалб қилинади, мисол:

صَفْرَاءُ - صَفْرَاوِيٌّ.

2 – Агар “алифул” – мамдуда аслий ҳарф бўлса нисбат бериш пайтида уни келтириш вожиб бўлади, мисол:

قُرَاءٌ - قُرَائِيٌّ، اِبْتِدَاءٌ - اِبْتِدَائِيٌّ.

3 – Агар “алифул” – мамдуда аслий ҳарф бўлмаса нисбат бериш пайтида уни келтириш ҳам жоиз ва уни “вов”га қалб қилиш ҳам жоиз, мисол:

رِدَاءٌ - رِدَائِيٌّ - رِدَاوِيٌّ، سَمَاءٌ - سَمَائِيٌّ - سَمَاوِيٌّ.

Аммо (شَاءٌ) фақат (شَاوِيٌّ) бўлиб нисбат берилишлиги самоъийдир.

Исмул – манқусга бўлган нисбатининг қоидаси:

1 – Агар манқус исмнинг “ё”си учунчи ҳарф бўлса нисбат бериш пайтида “вов”га қалб қилиниб, “вов”дан олдинги ҳарф фатҳ қилинади, мисол:

عَمٌّ - عَمَوِيٌّ.

2 – Агар манқус исмнинг “ё”си тўртинчи ва ундан кейинги ўринларда бўлса нисбат бериш пайтида “ё”ни ҳазф қилиш ҳам жоиз, ва “ё”ни “вов”га қалб қилиш ҳам жоиз, лекин “вов”га қалб қилинганда “вов”дан олдинги ҳарф фатҳ қилинади, мисол:

مَاضَوِيٌّ قَاضٍ - قَاضِيٌّ - قَاضَوِيٌّ، مَاضٍ - مَاضِيٌّ.

3 – Амма агар манқус исмнинг “ё”си бешинчи ёки ундан кейинги ҳарф бўлса “ё”ни ҳазф қилиш вожиб:

المُسْتَعْلِي - مُسْتَعْلِيٌّ، المُتَعَدِّي - مُتَعَدِّيٌّ.

– **فَعِيلٌ** вазнига бўлган исмнинг нисбатини қويدаси:

Агар (**فَعِيلٌ**) вазнида бўлган исм ва сифатнинг охири саҳиҳ қисмдан бўлса нисбат бериш пайтида биноси ўзгармай ўз ҳолатига қолади, мисол:

مَسِيحٌ – مَسِيحِيٌّ، صَلِيبٌ – صَلِيبِيٌّ، حَدِيدٌ – حَدِيدِيٌّ.

Агар (**فَعِيلٌ**) вазнида бўлган исм ва сифат ноқис қисмдан бўлса ундан иккита “ё”ни бири ҳазф қилиниб иккинчиси “вов”га қалб қилинади ва “вов”дан олдинги ҳарф фатҳ қилинади, мисол:

غَنِيٌّ – غَرَوِيٌّ، عَلِيٌّ – عَلَوِيٌّ.

فَعِيلَةٌ – вазнига бўлган исмнинг нисбатини қويدаси:

Агар (**فَعِيلَةٌ**) бўлган исм ва сифат музоъаф қисмдан ёки иллатли ҳарфли бўлмаса (**فَعِيلَةٌ**) вазнидаги “ё” ҳазф қилинади ва ҳазф қилинган “ё”нинг олдидаги ҳар фатҳ қилинади, мисол:

مَدِينَةٌ – مَدَنِيٌّ، فَرِيضَةٌ – فَرَضِيٌّ.

Бу умумий қиёсга муҳолиф бўлган исмлар ҳам бор, мисол:

طَبِيعٌ – طَبِيعِيٌّ، سَلِيْقٌ – سَلِيقِيٌّ.

Агар музоъаф қисмдан бўлса ёки “айн” муқобилидаги ҳарф, иллатли ҳарф бўлса ундан биронта ҳарф ҳам ҳазф қилинмайди, мисол:

عَزِيْزَةٌ – عَزِيْزِيٌّ، طَوِيْلَةٌ – طَوِيْلِيٌّ.

فُعَيْلٌ ва **فُعَيْلَةٌ** – вазнида бўлган исмнинг нисбатини қويدаси:

فُعَيْلٌ – вазнида бўлган исмларнинг нисбатида биз зикр қилган ҳукмларнинг ҳар бири (**فُعَيْلٌ** – **فُعَيْلَةٌ**) вазнида келган исмларнинг нисбатига ҳам туғри келади, мисол:

قُصَوِيٌّ، قُلَيْبَةٌ – قُلَيْبِيٌّ، اُمَيْمَةٌ – اُمَيْمِيٌّ. عُقَيْلٌ – عُقَيْلِيٌّ، قُصَيٌّ –

“Вов” билан тугаган исмнинг нисбатини қويدаси:

“Вов” билан тугаган исмнинг “вов”и тўртинчи ҳарфи ёки ундан кейинги ҳарф бўлса “вов”нинг олди замма бўлса “вов” ҳазф қилинади, мисол:

قَلَنْسُوَةٌ - قَلَنْسِيٌّ، تَرْقُوَةٌ - تَرْقِيٌّ.

Агар мазкур исмлардек бўлмаса “вов” ўз ўрнида туради, мисол:

عَدُوٌّ - عَدُوِّيٌّ، دَلُوٌّ - دَلُوِّيٌّ.

“Ё”и мушаддада билан тугаган исмларнинг нисбатини қоидаси:

1 – Агар “ё”и мушаддада билан тугаган ва ундан кейин “то”и марбута келса ва “ё”дан олдин икки ҳарфдан ортиқ ҳарфли бўлиб келса “то”ни ҳазф қиласиз, мисол:

شَافِعِيَّةٌ - شَافِعِيٌّ، إِسْكَندَرِيَّةٌ - إِسْكَندَرِيٌّ.

2 – Агар “ё” мушаддадан олдин бир ҳарф бўлса исмнинг иккинчи ҳарфини ҳазф қилиб, учунчисини “вов”га қалб қилиш вожиб бўлади, мисол:

حَيٌّ - حَيَوِيٌّ.

Агар иккинчи ҳарфи “вов”дан “ё”га қалб қилинган бўлса яна “вов” қайтариб олиб келиниб “ё”и нисбат охирига қўшилади, мисол:

طَيٌّ - طَوَوِيٌّ.

Бир ҳарфи маҳзуф бўлган исмнинг нисбатини қоидаси:

1 – Агар бир ҳарфи маҳзуф бўлган исм, ўзининг асл ҳарфларидан икки ҳарфи билан қолган бўлса нисбат бериш пайтида маҳзуф ҳарф унга қайтариб олиб келинади, мисол:

أَبٌ - أَبَوِيٌّ، أَخٌ - أَخَوِيٌّ.

Аммо (أُخْتُ، بِنْتُ)، буларнинг “то”си ўз ўрнига қолдириш –лиги билан нисбат берилади, мисол:

أُخْتِيٌّ وَ بِنْتِيٌّ.

Айрим нахвийюнлар эса уларнинг “то”сини ҳазф қилишиб, дейишадилар. ((أَخَوِيٌّ، بَنَوِيٌّ) дейишадилар. (إِبْنِيٌّ، بَنَوِيٌّ)ни эса (إِبْنَةٌ) дейишадилар.

2 – مٌ - دَمٌ، يَدٌ - دَمَوِيٌّ, дек исмларнинг маҳзуф бўлган ҳарфи қайтариб олиб келинишлиги жоиздир ва шу фасохатли ҳамдир. Ана шу пайтда маҳзуф ҳарф “ё” бўлса “во”га қалб қилинади, мисол:

يَدَوِيٌّ، دَمَوِيٌّ.

Ҳазф қилинган ҳарфлардан кейин қолган ҳарфларга биноан нисбат берилиши ҳам мумкин, мисол:

يَدِي، دَمِي.

Агар (إِبْنٌ وَإِسْمٌ)дек маҳзуф бўлган ҳарфлардан “ҳамза”и васлийя эваз қилинган бўлса, “ҳамза”и васлияни ҳазф қилиб, маҳзуф бўлган ҳарфни ўз ўрнига қайтариб олиб келиб, нисбат берилиши ҳам жоиздир, мисол:

إِبْنٌ - بَنَوِيٌّ، إِسْمٌ - سَمَوِيٌّ.

Эваз қилингандан кейин қолган лафзга биноан нисбат берилиши ҳам жоиздир, мисол:

إِبْنٌ - إِبْنِيٌّ، إِسْمٌ - إِسْمِيٌّ.

Агар маҳзуф ҳарфдан “то”ут-таънис эваз қилинган бўлса “то”ут-таънис ҳазф қилинади ва маҳзуф ҳарф қайтариб олиб келиниб, унинг охирига “ё”ун – нисбат берилади, мисол:

سَنَةٌ - سَنَوِيٌّ، لُغَةٌ - لُغَوِيٌّ، زِنَةٌ - زَنَوِيٌّ، صِلَةٌ - وَصَلِيٌّ.

Мусанно ва жамънинг нисбатини қоидаси:

Иккаласидан ҳар бири муфрад ҳолатиига қайтарилиб кейин нисбат берилади, мисол:

الْعِرَاقَيْنِ - عِرَاقِيٌّ، الْمُسْلِمِينَ - مُسْلِمِيٌّ.

Иккаласига мулҳақ бўлган исмнинг ҳар бирининг нисбат беришлик ҳукми мазку қоида остига киради, мисол:

إِثْنَيْنِ - إِثْنِيٌّ وَثَنَوِيٌّ، عِشْرِينَ - عِشْرِيٌّ، أَرْبَعِينَ - أَرْبَعِيٌّ.

مَخَاطِرُ، مَنَاجِدُ نِسَاءٌ)дек муфради бўлмаган жамълар, ва (مَخَاطِرُ، مَنَاجِدُ نِسَاءٌ)дек лафзларидан муфрадлари бўлмасдан балки бошқа лафзлардан муфрадлари бўлган жамълар эса ўзларининг лафзларига биноан нисбат берилади, мисол:

أَبَايِلِيٌّ، عَبَا دِيدِيٌّ، مَخَاطِرِيٌّ، مَنَاجِدِيٌّ، نِسَائِيٌّ.

Чунки мазкур мисолдаги охирги учта жамъ исмларнинг муфрадлари уларнинг лафзларидан бошқадир, мисол:

خَطَرٌ جَ مَخَاطِرُ، خُلْدٌ جَ مَنَاجِدُ، إِمْرَأَةٌ جَ نِسَاءٌ.

Айрим сарф олимларининг мазҳабида жамъул – мукассар ўзининг лафзига биноан нисбат берилишлиги дурустдир, мисол:

مَلَائِكَةٌ - مَلَائِكِيٌّ، مُلُوكٌ - مُلُوكِيٌّ، كَنَائِسُ - كَنَائِسِيٌّ.

Лекин мукассар алам ва унинг ҳукмига жорий қилинган исмлар ўзининг лафзига биноан нисбат берилиб, муфрад ҳолатига қайтарилмайди, мисол:

أَنْبَارٌ - أَنْبَارِيٌّ، أَنْصَارٌ - أَنْصَارِيٌّ، أَهْوَاؤٌ - أَهْوَاؤِيٌّ.

Мураккаб алам, яъни мизожлашиб мураккаб бўлган алам исмнинг охирги қисми ҳазф қилиниб, биринчи қисмга нисбат берилади, мисол:

بَعْلَبَكٌّ - بَعْلَبَكِّيٌّ، مَعْدِيكَرِبٌ - مَعْدِيكَرِبِيٌّ.

Ёки мазкур мураккаб исмнинг бутунлай икки қисми бирга бўлиб, иккинчи қисмнинг охирига нисбат “ё”си қўшилади, мисол:

بَعْلَبَكِّيٌّ، مَعْدِيكَرِبِيٌّ.

Ёки айрим изофий таркиб билан мураккаб бўлган исмнинг биринчи қисмига нисбат берилади, мисол:

إِمْرِيُّ الْقَيْسِ - إِمْرِيٌّ، دَيْرُ الْقَمَرِ - دَيْرَانِيٌّ.

Ёки айрим изофий таркиб билан мураккаб бўлган исмнинг иккинчи қисмига нисбат берилади, мисол:

عَبْدُ الْأَشْهَلِ - أَشْهَلِيٌّ، أَبُو بَكْرٍ - بَكْرِيٌّ، عَبْدُ مَنَافٍ - مَنَافِيٌّ.

Лекин наҳв уломлари гоҳида айрим изофий мураккабот исмларни икки қисмини бир қилиб, иккинчисини охирига нисбат “ё”сини қўшиб мураккаби мазжийдек қилиб нисбат беришганлар, мисол:

عَيْنُ إِبِلٍ - عَيْنُ إِبِلِيٍّ، وَادِي آشٍ - وَادِي آشِيٍّ، عَيْنُ حَوْرٍ - عَيْنُ حَوْرِيٍّ.

Исноди мураккаб бўлган исмнинг бош қисмига нисбат берилиб охирги қисми тарк қилинади, мисол:

تَابَطُ شَرًّا - تَابَطِيٌّ، ذَرَّ حَيًّا - ذَرِّيٌّ.

Нисбат қоидаларига мухолиф бўлган исмларнинг ҳуруфул – ҳижо тартибида бўлган жадвалидир:

أَنْفٌ كَبِيرٌ - أَنْفِيٌّ. أُمِيَّةٌ - أُمِيٌّ. بَهْرَاءٌ - بَهْرَانِيٌّ. بَادِيَةٌ - بَدَوِيٌّ. الْبَحْرَيْنُ - بَحْرَانِيٌّ. تَهَامَةٌ - تَهَامِيٌّ، تِهَامٌ. تَيْمُ اللَّاتِ - تَيْمَلِيٌّ. ثَقِيفٌ - ثَقَفِيٌّ. جَمَّةٌ - عَظِيمَةٌ - جَمَانِيٌّ.

جَزِيمَةٌ - جُزْمِيٌّ. جُلُولَاءُ - جُلُولِيٌّ. بَنِي الْحُبْلَى - حُبْلِيٌّ .
 الْحَرَمَيْنِ (مَكَّةُ وَ الْمَدِينَةُ) - حَرَمِيٌّ. حَضْرَمَوْتُ - حَضْرَمِيٌّ .
 حَرُورَاءُ - حَرُورِيٌّ. خَزِينَةٌ - خُزَيْجِيٌّ. دُهُرٌ - دَهْرِيٌّ .
 دَارِيَا - دَارَانِيٌّ. رُوحٌ - رُوحَانِيٌّ. دَيْرٌ - دَيْرَانِيٌّ .
 رَبٌّ - رَبَّانِيٌّ. رَقَبَةٌ عَظِيمَةٌ - رَقَبَانِيٌّ. رَوْحَاءُ - رَوْحَانِيٌّ .
 رُدَيْنَةٌ - رُدَيْنِيٌّ. رَامٌ هُرْمُرٌ - رَامِيٌّ. الرَّيُّ - رَاذِيٌّ .
 سَهْلٌ - سَهْلِيٌّ. سَلِيْقَةٌ - سَلِيْقِيٌّ. سَلِيْمَةٌ الْأَزْدِ - سَلِيْمِيٌّ .
 سَلِيْمٌ - سَلِيْمِيٌّ. الشَّامُ - شَامِيٌّ. شَعْرٌ كَثِيْرٌ - شَعْرَانِيٌّ .
 شَنْوَةٌ - شَنْئِيٌّ. صَدْرٌ كَبِيْرٌ - صَدْرَانِيٌّ. صَنْعَاءُ - صَنْعَانِيٌّ .
 طَبِيْعَةٌ - طَبِيْعِيٌّ. طَيِّبٌ - طَائِيٌّ. عُمَيْرَةٌ كَلْبٌ - عُمَيْرِيٌّ .
 عَبْدٌ قَيْسٌ - عَبْقَسِيٌّ. عَبْدٌ شَمْسٌ - عَبْشَمِيٌّ. بَنُو عُبَيْدَةَ - عَبْدِيٌّ .
 عَبْدُ الدَّارِ - عَبْدَرِيٌّ. عَبْدُ اللَّهِ - عَبْدَلِيٌّ. فَقِيْمٌ لَدْنَاةً - فَقْمِيٌّ .
 الْفَرَاهِيْدُ - فَرْهُودِيٌّ. قَوْمٌ - قَوْمِيٌّ. قُرَيْشٌ - قُرَشِيٌّ .
 كُنْتُ - كُنْتِيٌّ. لِحْيَةٌ عَظِيمَةٌ - لَحْيَانِيٌّ. مُلِيْحٌ خَزَاعَةٌ - مُلِيْحِيٌّ .
 مَرُؤُ الشَّاهِجَهَانَ - مَرُوزِيٌّ. إِمْرُؤُ الْقَيْسِ - مِرْقَسِيٌّ. هَجْرٌ - هَاجِرِيٌّ .
 هُدَيْلٌ - هُدَلِيٌّ. الْأَبَاطُ - نُبَاطِيٌّ، نُبَاطٌ. نَاصِرَةٌ - نَصْرَانِيٌّ .
 الْيَمَنُ - يَمَانِيٌّ .

Исмларнинг тасғийри:

التَّصْغِيرُ - Исмнинг иккинчи ҳарфидан кейин сокинлик “ё”ни зёда қилиш, шу исмнинг кичкинтойлигига далолат қилиш учундир. Тасғийр қилинган исмнинг ҳукми, аввалги ҳарфи замм қилинишлиги ва иккинчи ҳарфи фатҳ қилинишлигидир, мисол: - عَبْدٌ Қул. عُبَيْدٌ - Қулча. - رَجُلٌ Эр киши. رُجَيْلٌ Эр кишича.

Тўрт ҳарфли ва ундан кўп ҳарфли исмнинг тасғийри:

Агар исм, тўрт ҳарфли ёки ундан зёда ҳарфли бўлса унда тасғийр “ё”сидан кейин келган ҳарф каср қилинади, мисол: دِرْهَمٌ - دُرَيْهَمٌ، بُلْبُلٌ - بُلْبَيْلٌ.

Мазкур собиқ қоида, аломатут-таънис билан бўлмаган ва “алиф” ва “нун” зоида билан келмаган исм ва (أَفْعَالٌ) вазнида

бўлган жамъ бўлмаган пайтда тўғри келади. Лекин зикр қилинган исмлардек бўлса уларнинг хосс ҳукмлари бор бўлиб, улар қуйидагилардир:

Таънис аломати бўлган исмнинг тасғийри:

Таънис аломати бўлган исм, тасғийрдан олдин қандай ҳолатда бўлса тасғийрдан кейин ҳам уша ҳолатда қолади, мисол:

نَمْرَةٌ - نَمِيرَةٌ، بَشْرَى - بُشَيْرَى، سَمْرَاءُ - سُمَيْرَاءُ .

“Алиф” ва “нун” зоида билан тугаган исмнинг тасғийри:

“Алиф” ва “нун” зоида охирида қўшилган исм тасғийрдан олдин мазкур “алиф” ва “нун” зоида қандай ҳолатда бўлса шундай ҳолатда қолади, мисол:

سَكَرَانٌ - سُكَيْرَانٌ.

أَفْعَالٌ – вазнида бўлган жамънинг тасғийри:

أَفْعَالٌ – вазнида бўлган жамънинг тасғийрининг ҳукми ҳам худди “то”ут – таънис билан тугаган исмнинг ҳукмидек бўлади, мисол:

أَوْقَاتٌ - أَوْيَقَاتٌ، أَصْحَابٌ - أُصَيْحَابٌ.

Албатта сулосий муаннаси маънавийни тасғийр қилишда “то”ут-таънисил-мукаддарани изҳор қилиниши вожибдир, мисол:

شَمْسٌ - شَمَيْسَةٌ، أَرْضٌ - أَرِيضَةٌ .

Бу собиқ қоида “то”ут–таънисни изҳор қилиш чалкашликга олиб бориб қўймаслик шарт билан жоиздир, масалан (شَجْرٌ)ни тасғийр қилишда (شُجَيْرٌ) дейилади, токи (شَجْرَةٌ)нинг тасғийри бўлган (شُجَيْرَةٌ)га ўхшаб қолишлиги билан чалкашли бўлиб қолмаслиги учун, ва муаннас адад бўлган (خَمْسٌ)нинг тасғийри (خَمِيْسٌ) бўлади, токи музаккар адад бўлган (خَمْسَةٌ) –нинг тасғийри бўлган (خَمِيْسَةٌ)га ўхшаб қолишлиги билан чалкашли бўлиб қолмаслиги учун.

Ҳарфул–иллатли бўлган исмнинг тасғийри:

1– “Ё”ут–тасғийрдан олдин келган бир ҳарфдан иккинчи бошқа ҳарфга алмаштирилган иллатли ҳарфи тасғийр пайтида ўзининг аслий ҳарфи қайта олиб келинади, мисол:

بَابٌ - بُوَيْبٌ، نَابٌ - نُوَيْبٌ .

Чунки (بَابٌ) даги “алиф”, “вов”дан қалб қилинган ва((أَيَّابٌ)–даги “алиф” эса “ё”дан қалб қилингандир, бу эса жамъут-таксир жамъи билан жамъ қилишликда билинади, зироки жамъут-таксир мақлуб исмларни ўз аслига қайтаради, мисол:

أَبْوَابٌ، أَيَّابٌ .

Агар (عَاجٌ) калимасини “алифи”дек “алиф”нинг асли “вов” ёки “ё”дан қалб қилинганлиги номаълум бўлса ўзидан олдинги заммага муносиб бўлиши учун “вов”га қалб қили-нади, мисол:

عَاجٌ - عَوَيْجٌ .

Мақлуб бўлган “вов” ва “ё”нинг ҳукми эса, мақлуб бўлган ҳарфлар ўз аслларига қайтарилиб тасғийр қилинади, мисол:

مُوسِرٌ - مُيَسِرٌ. مِيزَانٌ - مُوَيْزِينَ .

– عَيْدٌ нинг тасғийри (عَيْدٌ) бўлиб, шозздир, Чунки унинг “ё”си “вов”дан қалб қилингандир.

Агар “вов” ва “ё” қалб қилинган бўлмаса (يَيْتٌ سُوْرٌ) мисолларидек, уларнинг лафзлари ўзгармасдан тасғийр қилинади, мисол:

سُوْرٌ - سُوَيْرٌ، يَيْتٌ - يَيْتٌ .

2 – Агар тасғийр қилинган исмнинг иккинчи ҳарфи (خَالِدٌ، ضَارِبٌ) нинг “алиф”идек зоида “алиф” бўлса уни “вов”га қалб қилинишлигига наҳвийюнлар ижмоъ қилишгандир, мисол:

خُوَيْلِدٌ، ضُوَيْرِبٌ .

3 – Агар учунчи ҳарфи “алиф” ёки “вов” бўлса иккаласидан ҳар бири “ё”га қалб қилинади, ва “ё”ут-тасғийр билан идғом қилинади, мисол:

عَصَاً - عُصَيٌّ، دَلْوٌ - دُلَيٌّ، عَجُوْزٌ - عَجِيْزٌ، كِتَابٌ - كُتِيْبٌ .

Агар “вов” муфрад исмда бўлсин ёки жамъ мукассар исмда бўлсин ҳарактли бўлса ва вазни “лом” тенглигида бўлмаса шу пайтда “вов”ни “ё”га қалб қилишга ҳам ва ўз ҳолатига қолишлигига ҳам ижозат берганлар, мисол:

جَدْوَلٌ - جُدَيْلٌ، جُدَيْوَلٌ. اذْوَْرٌ - اُدَيْرٌ، اُدِيوَرٌ .

4 – Агар учунчи ҳарфи “ё” бўлса “ё”ут-тасғийр у билан идғом қилинади, мисол:

مَرِيْمٌ - مُرِيْمٌ، كَرِيْمٌ - كَرِيْمٌ، جَمِيْلٌ - جَمِيْلٌ.

5 - Агар тўртинчи ҳарфи “вов” ёки “алиф” бўлса улардан ҳар бири касра изида сокинли ҳолатда қолишлиги учун “ё”га қалб қилинади, мисол:

عُصْفُوْرٌ - عُصْفِيْرٌ، سُلْطَانٌ - سُلَيْطِيْنٌ.

Лекин, (أَحْلَى، أَشْهَى)дек афъалут-тафзийл ноқис қисмдан бўлиб, тасғийр қилинса тасғийр “ё”сидан кейин бўлган ҳарфлар (أَفْعَلٌ)) таъажжуб феълидек фатҳага бино қилинади, мисол:

مَا أُحْيِلَاهُ وَهُوَ أُحْيَلِي مِنَ الْعَسَلِ .

Ҳарфларидан ҳазф қилинган исмларнинг тасғийри:

1 – Агар асл ҳарфларидан ҳазф бўлиб, асл ҳарфи иккита ҳарфга биноан қолса (أَبٌ، أَخٌ، دَمٌ)дек, тасғийр пайтида маҳзуф ҳарф қайтариб олиб келинади, мисол:

أَبٌ ~ أَبُو - أَبِي. أَخٌ ~ أَخُو - أُخِي. دَمٌ ~ دَمُو - دُمِي .

2 – Агар маҳзуф ҳарфдан (إِبْنٌ)дагидек “ҳамзай” – васлийя эваз қилинган бўлса, эваз қилинган ҳарф ҳазф қилиниб, маҳзуф ҳарф қайтариб олиб келинади ва “ҳамзай” – васлийя ҳазф қилинади, мисол: إِبْنٌ - بُنِي .

3 – Агар эваз ҳарф (وَزْنٌ، وَعَدَةٌ)ларнинг масдари (-) дагидек “вов”дан “то”ут-таънис эваз бўлган бўлса маҳзуф ҳарф қайтариб олиб келиниб, эваз ҳарф ундан ҳазф қилинмайди, мисол:

وَزِيْنَةٌ، وَوَعِيْدَةٌ .

Лекин (أُخْتٌ، بِنْتُ)даги “то” эътиборсиз қолдирилиб, ҳазф қилинмайди балки “то”у марбута билан алмаштирилиб, “то”у марбутанинг ўрнига қўйилади, мисол:

أُخِيَّةٌ، بُنِيَّةٌ .

Мусанно ва жамъус-солим ва жамъул-қиллаларнинг тасғийри: Мусанно ва жамъус-солимдан ҳар бири ўзларининг лафзларига биноан тасғийр қилинади, мисол:

مُؤْمِنَان - مُؤْمِنَان ، مُؤْمِنُونَ - مُؤْمِنُونَ ، مُؤْمِنَاتٌ - مُؤْمِنَاتٌ .

Жамбул-қиллалардан мукассарларининг ҳукми ҳам ўзларининг лафзларига биноан тасғийр қилинади, мисол:

أَرْغِفَةٌ - أَرْغِفَةٌ .

Жамбул – касратланинг тасғийри:

Агар жамбул–касрат тасғийр қилинса уни муфрад ҳолатига қайтарилиб, тасғийр қилинади. Агар у музаккар ақилли киши ёки зотнинг музаккари бўлса тасғийрдан кейин “вов” ва “нун” билан жамъ қилинади, мисол:

غُلَامٌ - غُلَامَانٌ - غُلَيْمُونَ، شَاعِرٌ - شُعْرَاءٌ - شُوَيْرُونَ .

Агар бу жамбул-касрат ақилсиз нарсаларнинг музаккар ёки муаннас исми бўлса тасғийрдан кейин “алиф” ва “то” билан жамъ қилинади, мисол:

جَارِيَةٌ - جَوَارٍ - جُوَيْرِيَاتٌ، دِرْهَمٌ - دَرَاهِمٌ - دُرَيْهَمَاتٌ .

Танбех: 1 – Тасғийр шартларининг ҳаммаси уларда бўлиш билан биргаликда тасғийр қоидасига муҳолиф бўлган исмлар қуйидагилардир:

بَحْرٌ - أَيْبِحْرٌ، مَغْرِبٌ - مُغَيْرِبَانٌ، عِشَاءٌ - عُشْيَانٌ، إِنْسَانٌ - أَيْسِكِينٌ ،
رَجُلٌ - رُوَيْجَلٌ، أَصِيلٌ - أَصِيلَالٌ، عَشِيَّةٌ - عُشَيْشِيَّةٌ، صَبِيَّةٌ - أَصَيْبِيَّةٌ
غِلْمَةٌ - أُغَيْلِمَةٌ . قَوْسٌ - قُؤَيْسٌ، دِرْعٌ - دُرَيْعٌ، حَرْبٌ - حُرَيْبٌ، نَعْلٌ - نُعَيْلٌ ،
عُرْسٌ - عُرَيْسٌ، ذَوْذٌ - ذُوَيْدٌ .

Тасғийр қоидаси эса бу исмларнинг охирига “то”у-марбута қайта олиб келиниб қўшилишлигини тақазо қилади.

2 – Агар тасғийр қилинган исм изофий таркиб билан таркиб қилинган бўлса унинг музоф бўлган қисми тасғийр қилинади ва музоф-илайҳ бўлган иккинчи қисми ўз ҳолатига қолади, мисол: عَبْدُ اللَّهِ - عَبِيدُ اللَّهِ .

Мазжий таркиб билан мураккаб бўлган исм ҳам мана шу қоидага биноан тасғийр қилинади, мисол:

مَعْدِي كَرِبٌ - مُعَيْدِي كَرِبٌ، حَضْرَمَوْتُ - حُضَيْرَمَوْتُ، نَفْطَوِيَه - نُفَيْطَوِيَه ،
خَمْسَةَ عَشَرَ - خُمَيْسَةَ عَشَرَ .

Лекин (تَأَبَّطُ شَرًّا)дек иснодий таркиб билан мураккаб бўлган исмлар эса тасғийр қилинмайди.

Алифнинг аталиши ва қоидалари:

“Алиф” агар (قَامَ)дагидек сукунли бўлса “алифу” лайина дейилади, агар ҳаракатли бўлиб келса “ҳамза” дейилади.

“Алиф” калиманинг охирида келиб, гоҳида “алиф” сўратида, гоҳида эса “ё” сўратида ёзилади, улар қуйидаги ҳолатларда келади:

Исмларнинг охирида келиб, “алиф” сўратида ёзиладиган “алиф”лар:

1 – Сулосий бўлган исмнинг охирида келган “алиф”, “вов”дан қалб қилинган бўлса, мисол: الْعَصَا، الرَّبَّاءُ، الْقَفَا.

2 – “Алиф” тўртинчи ва ундан кейинги ўринларда келиб, ундан олдин “ё” бўлса, мисол: دُنْيَا، تُرَيَّا، الْقَفَا.

3 – Айрим мабний исмларнинг охирида келган “алиф”лар, мисол: مَا، أَنَا مَهْمَا، هُنَا.

4 – Ажам исмларининг охирида келган “алифлар, мисол:

بَحِيرًا، زُلْخَا، زَكْرِيَّا، تُرَكِيَا .

Феълларнинг охирида келиб, “алиф” сўратида ёзиладиган “алифлар:

1- Сулосий, мозий феълининг охирида келган “алиф”, “ё”дан қалб қилинган бўлса, мисол: دَعَا، شَكَا، عَفَا.

2 – Феълнинг охирида келган “алиф”, тўртинчи ва ундан кейинги ўринларда келиб, ундан олдин “ё” келса, мисол:

إِسْتَحْيَا، أَعْيَا، تَزِيَا .

Лекин феъли музориъ вазнида келган (يَحْيَى)дек алам исмнинг охирдаги “алиф”, “ё” сўратида ёзилганлиги сабабли, феъли музориъси эса (يَحْيَا) мисолидагидек “алиф” сўратида ёзилади, иккаласининг ораси фарқли бўлишлиги учун.

(إِلَى، عَلَى، حَتَّى، بَلَى) ҳарфларидан бошқа ҳамма ҳарфларнинг охирида келган “алиф”лар, “алиф” сўратида ёзилади, мисол:

لَا، لَوْلَا، مَا، كَلَّا، يَا.

Исмларнинг охирида келиб, “ё” сўратида ёзиладиган “алиф”лар:

1 – Сулосий исмнинг охиридаги “алиф”, “ё”дан қалб қилинган бўлса, мисол:

فَتَى، رَحَى، هُدَى.

2 – Исмларнинг охирида тўртинчи ва ундан кейинги ўринларида келган “алиф”дан аввал “ё” келмаган бўлса, мисол:

سَلْمَى، حُبْلَى، مُصْطَفَى، جَمَادَى.

3 – Ажам исмларининг охирида келган “алиф”лар ҳам “ё” сўратида ёзилади, мисол:

مُوسَى، عِيسَى، كِسْرَى، بُخَارَى.

4 – Мабний исмларнинг охирида келган “алиф”лар ҳам “ё” сўратида ёзилади, мисол:

أَنَّى، مَتَى، لَدَى، أَلَى.

Феълларнинг охирида келиб, “ё” сўратида ёзиладиган “алиф”лар:

1- Сулосий, мозий, феълининг охирида келган алиф, “ё”дан қалб қилинган бўлса ноқиси “вов”ий билан ноқиси “ё”ийнинг ораси фарқли бўлишлиги учун “ё” сўратида ёзилади, мисол:

رَمَى، بَكَى، جَرَى، كَوَى.

2 – Феълларнинг охирида тўртинчи ва ундан кейинги ўринларида келган “алиф”дан аввал “ё” келмаган бўлса, “ё” сўратида ёзилади, мисол:

أَعْطَى، إِسْتَوَى، إِرْتَضَى، إِصْطَفَى.

Қуйидаги тўртта ҳарфнинг охиридаги “алиф”, “ё” сўратида ёзилади, мисол:

إِلَى، بَلَى، عَلَى، حَتَّى.

Ҳамзанинг маънолари:

1 – Истифҳом яъни сўроқ маъносида келади, мисол:

أَقْرَأْتَ؟ أَمَا قَرَأْتَ؟ أَلَمْ تَقْرَأْ؟ أَزَيْدٌ أَوْ خَوْكُ؟

2 – Яқиндаги кишини чақиришлик учун бўлган нидо ҳарфидир, мисол: أَزَيْدٌ أَقْبَلْ.

3 – Тасвийя, яъни ундан кейин икки жумла келиб, иккаласининг ҳам натижаси тенг эканлигини ифодалайди, ва бу жумлалар масдар таъвилида бўлиб мубтадо бўлади, мисол:

سَوَاءٌ عَلَيَّ أَمْ قَعَدْتَ؟ أَيْ سَوَاءٌ عَلَيَّ قِيَامُكَ وَفِعْوُدُكَ؟

“Ҳамза” ҳам ҳарфу саҳихдир, лекин калиманинг биринчи ҳарфлардан кейинги ўринларда келса тахфи (енгил қилиш)

учун ҳазф қилинади, чунки у ҳалқумнинг энг охиридан чиқадиган қаттиқ ҳарфдир.

“Ҳамза” калиманинг бошида келса икки турга булинади: “ҳамзаи”-қатъийя, “ҳамзаи”-васлийя.

1 – “Ҳамзаи”-қатъийя ўзи ёки ҳаркати туширилмасдан ўзидан кейин келган калимадан қатъ қилиниб (ўзилиб) ўқилади, мисол: أ كَرَمَ، أَفْعَلَ.

أَفْعَلٌ – даги “ҳам”за ҳам қатъийя бўлиб тушурилмаслиги керак эди, лекин (أَفْعَلٌ) мутакаллимнинг воҳидида икки “ҳамз” бир ўринда келиб оғир бўлиб қолишини наҳвийюнлар қариқ кўришиб, уни соқит қилишдилар (яъни тушириб ташладилар) , ва шу бобда умум бўлишлиги учун у билан биргаликда бошқа ҳарфу-музораъатни “ҳамза”ларини ҳам тушириб ташладилар.

2 – “Ҳамзаи”– васлийя, сулосий мужаррад бобларининг амр феълларини бошида келган “ҳамза”лар, ва (إِفْتَعَلَ، اِنْفَعَلَ، اِفْعَلَّ اِسْتَفْعَلَ،) – اِفْعَوَّلَ، اِفْعَوَّلَ، اِفْعَوَّلَ، اِفْعَوَّلَ، اِفْعَوَّلَ бобларини аввалида ва амр сийғаларини аввалида келган “ҳамза”лар “ҳамзаи” – васлийядир. Булардан олдин келган калималарнинг ҳаракатлари “ҳамзаи” – васлийядан кейин келган ҳарфларга қўшилиб ўқилади, бу “ҳамза”ларнинг ҳаракатлари эса таҳфиф учун тушуб қолади ёки ўзлари тушуб қолади, мисол:

(وَ اِسْتَغْفِرُهُ – وَ اِسْتَغْفِرُهُ) اَلَايَةَ. (اِسْتَغْفِرَتْ لَهُمْ – اِسْتَغْفِرَتْ لَهُمْ) اَلَايَةَ .

اِفْتَعَلَ ва ундан кейинги бобларнинг феъли музо-риълари аслида (يَأْتَعِلُ) бўлишлиги лозим эди, лекин булар ҳам (أَفْعَلٌ – يُفْعَلُ) бобида зикр қилинган узурга биноан ҳазф қилинди.

Айрим исмларнинг ҳам аввалида “ҳамзаи” – васлийя бўлиб, уларнинг ҳам айрим вақтларда ҳаракатлари ёки ўзлари тушурилиб қолади, мисол:

زَيْدٌ وَابْنُهُ ~ وَابْنُهُ . شَاكِرٌ وَابْنُهُ . اِبْنُ عَارِفٍ ~ اِبْنُ عَارِفٍ . بِسْمِ اللّٰهِ ~ بِاسْمِ اللّٰهِ . Аввалида “ҳамзи”– васлийя келган исмларнинг айримлари:

اِثْنَانِ، وَاثْنَتَانِ، وَامْرَأٌ، وَامْرَأَةٌ، وَائِمٌ اللّٰهِ . وَاسْمٌ، وَاسْتٌ، وَابْنٌ، وَابْنَةٌ، وَابْنَةٌ، وَابْنَةٌ،

Калиманинг аввалида келган “алиф”у-“ломут”-таърифнинг “ҳамза”си ҳам “ҳамза”и-васлийя бўлиб, айрим вақтларда ҳаракати истеъмол қилинади, бу ҳаракат фатҳа бўлади, мисол:

الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ.

Бу “алиф” ва “лом”га ҳарфул-жарр “лом”и кирса “ҳамза”и васлийя ҳазф қилинади, мисол:

الرِّجَالِ قَالَ اللهُ تَعَالَى: (لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ...) أَي لِ

Ҳамзанинг ёзилиши:

1 – Агар “ҳамза” калиманинг аввалида келса қуйидагича ёзилади:

Агар ҳамза калиманинг аввалида келса доимо алиф сўрагида ёзилади, мисол:

أَسْمَاءُ، إِكْرَامٌ.

Агар “ҳамза” ҳарфу-жаррдан кейин келган бўлса “ҳамза” ҳам “алиф” суратида ёзилади, мисол:

جَمَلٌ بِأَجْمَلٍ، لِأ.

Лекин (لَيْلٌ، لَيْلٌ)лар эса истеъмолини кўплиги сабабли ўртада келган “ҳамза” суратидек ёзилади.

Агар “фо” ва “вов” атф ҳарфларидан кейин “ҳамза”и – васлийя, “ҳамза”дан кейин келса “ҳамза”и – васлийя ҳазф қилинади, мисол:

وَأَنْذَنْ لِي ~ وَ إِنْذَنْ لِي فَأَنْتِي ~ فَإِنْتِي.

“Алиф” ва “лом” билан келган исмга ҳарфу-жарр “лом”и кирса “алиф” ва “лом”нинг “алифи” ҳам ҳазф қилинади, мисол:

فَعَلْتُ هَذَا لِلْخَيْرِ أَي لَالْخَيْرِ .

Бу “алиф”, “ҳамза” ҳам дейилади.

2 – Агар “ҳамза” уртада келса:

Агар “ҳамза” сокинли бўлиб, ўртада келса ўзидан аввалги ҳарф ҳаракатига муносиб ҳарф билан ёзилади, мисол: بَأْسٌ، بُؤْسٌ، بَيْتَسٌ.

Агар “ҳамза” ҳаркатли бўлиб, ўртага келса ўзининг ҳаракатига муносиб ҳаракатни устига ёзилади, бу пайтда “ҳамза”дан

олдинги ҳарф ҳаракатли бўлиши ва сокинли бўлиши ҳам мумкин, мисол:

لَوْمَ، رَوْفَ، سَأَلَ، يَسْأَلُ، مَسْأَلَةٌ

Агар “ҳамза”, замма ёки касрадан кейин мафтух бўлса ўзидан олдинги ҳарфни ҳаракатига муносиб ҳарф устига ёзилади, мисол:

سُؤَالٌ، رِئَالٌ، مُؤَثِّثٌ.

Агар “ҳамза”, “алиф” ва “ё” орасида келса “ҳамза” бўлиб ёзилиши ҳам жоиз, ёки “ё” суратида ёзилиши ҳам жоиз, мисол:

بِقَاءِي - بَقَائِي، الرَّأْيِي - الرَّأْيِي.

Агар “ҳамза”, “алиф” билан “ё”дан бошқа замирлар орасида келиб, унинг ҳаракати максура ёки мазмуна бўлса ўзининг ҳаракатига муносиб ҳарф билан ёзилади. Агар “ҳамза” мафтуха бўлса “ҳамза” сўратида ёзилади, мисол:

بِقَاؤُهُ، بَقَائِهِ، بَقَاءَهُ .

3 – Агар “ҳамза” калиманинг охири тарафида келса:

Агар “ҳамза” калиманинг охир тарафида келиб, “ҳамза”дан олдинги ҳарф сокин бўлса қатъ аломати сўратида ёзилади, мисол:

جُزْءٌ، شَيْءٌ.

Агар “ҳамза” калиманинг охир тарафида келиб, “ҳамза”дан олдинги ҳарф ҳаракатли бўлса ўзидан олдинги ҳарфнинг ҳаракатига муносиб ҳарф билан ёзилади, мисол:

هَيُّوْ، لَكَاْ، ظَمِيْ .

Агар “ҳамза” калиманинг охири тарафида келса ва “то”ут-таънис “ҳамза”дан кейин қўшилса, ва “ҳамза”дан олдинги ҳарф саҳиҳ бўлиб сокинли ҳарф бўлса “алиф”ҳолатида ёзилади. Агар “ҳамза”дан олдинги ҳарф ҳаракатли ҳарф бўлса “ҳамза” ўзидан олдинги ҳарфнинг ҳаракатига ҳамжинс бўлган ҳарфнинг ўстига ёзилади, мисол:

نَشَأَةٌ . فَنَّةٌ، لَوْلُؤَةٌ .

Лекин “ҳамза”дан олдинги ҳарф иллатли ҳарф бўлса “ё”дан кейин “ё” сўратида ёзилади, “алиф” ва “вов”дан кейин эса “ҳамза” сўратида ёзилади, мисол:

الْأَبْدَالُ - Бир ҳарфни бошқа ҳарфнинг ўрнига қўйиш:

Умуман ўзидан бошқанинг ўрнида турадиган ҳарфлар қуйидагилардир: و، ي، ء، ت، د، ط.

1 – 1. Агар “алиф”, заммадан кейин келса “вов”га қалб қилинади яъни алмаштирилади, мисол:

ضَارَبَ (مَجْهُول) ضُورِبَ، قَاتَلَ ~ قُوتِلَ .

Агар “ё” заммадан кейин сокинли бўлиб келса “вов”га қалб қилинади, мисол:

أَيَقِنَ ~ مُوقِنٌ، أَيَسِرَ ~ مُوسِرٌ.

(_). Агар “вов” ёки “ё” ҳаракатли бўлса ва бўлардан олдинги ҳарф фатҳалик бўлса “алиф”га қалб қилинади, мисол:

قَالَ ~ قَوْلٌ، غَزَا ~ غَزَوٌ، مَنِ بَابٍ " نَصَرَ ". بَاعَ ~ بَيْعٌ، رَمَى ~ رَمِيٌّ، مِنْ بَابِ ضَرَبَ .

Бу қоидада бир неча ҳолатлар бўлишлиги шарт қилинади:

1 – 1. Ҳаракати аслий бўлиб, фатҳа “вов” ёки “ё” калимасининг ўзида бўлишлиги шарт, мисол:

Агар قَالَ أَصْلُهُ قَوْلٌ = فَعَلٌ. غَزَا ~ غَزَوٌ = فَعَلٌ. بَاعَ ~ بَيْعٌ = فَعَلٌ. رَمَى ~ رَمِيٌّ = فَعَلٌ. Агар “вов” ёки “ё” вазнинг “айн” тенглигида келса ундан кейинги ҳарф ҳаракатли бўлишлиги шарт, мисол: قَالَ، بَاعَ.

2 – “Вов” ёки “ё”, وَإِخْشَى اللَّهِ، وَأَخْشَى اللَّهَ، وَعَوْرَ (أَخْشَى اللَّهَ، وَهَيْفَ، وَعَوْرَ) вазнида бўлмаслиги шарт.

3 – 3. (وَإِشْتَوْرُوا)дек (إِفْتَعَلَ) вазнида келмаслиги шарт.

4 – 4. (يَاسِمِينَ، جَوْلَانُ، هَيْمَانَ، بِيَانُ، طَوِيلٌ)лардек исмларга хос бўлган зёда ҳарфлар билан тугайдиган исм бўлмаслиги шарт.

5 – 5. Мана шу қоида яъни (Ҳаракатли “вов” ва “ё”нинг олди фатҳа бўлса “алиф”га қалб қилинади.)дек иълол қоидаси билан “алиф”га қалб қилинган ҳарфдан олдин келган ҳарф ҳаракатли “вов” ва “ё” бўлмаслиги шарт, агар ҳаракатли “вов” ва “ё” бўлса ўлар бу қоида билан иълол қилинмайди, мисол:

أَلْهَوَى، أَلْحَيَا .

6 – 6. Агар “вов” ёки “ё” вазнинг “лом” тенглигида келса “алиф” унинг изида келмаслиги шарт, мисол:

غَزَوَا، رَمِيَا، عَصَوَا ن ، فَتَيَا ن

7 – “Вов” ёки “ё”, “лом” тенглигида келиб, “ё”и мушаддада унинг изида келмаслиги шарт, мисол: عَلَوِيٌّ.

2 – ي. Агар “вов” ва “ё” бир калимада келиб, иккаласидан олдингиси сокин бўлса “вов”, “ё”га қалб қилинади, мисол:

طَيٌّ ~ طَوِيٌّ. مِيَّةٌ ~ مَيَّوَةٌ. مَرْمِيٌّ ~ مَرْمُويٌّ.

Агар “вов” касрадан кейин сокинли бўлиб келса “ё”га қалб қилинади, мисол:

مِيزَانٌ ~ مَوْزَانٌ. مَبِيقَاتٌ ~ مَوْقَاتٌ..

Касрадан кейин келган сокинли бўлган иллатли ҳарф “ё”га қалб қилинади, (عُصْفُورٌ، مِصْبَاحٌ)дек исмлар тасғийр қилинган пайтида ва жамъ мукассар қилинган пайтида мазкур қоидага мисол бўлаолади, мисол:

عَصَافِيرٌ، مَصَابِيحٌ. عُصْفِيرٌ، مُصَبِّحٌ.

3 – ء. Агар “вов” ёки “ё”, “алифи” зоидадан кейин калиманинг охирида келса “ҳамза”га қалб қилинади, мисол:

كِسَاءٌ ~ كَسَائِيٌّ، سَمَاءٌ ~ سَمَاوِيٌّ، بِنَاءٌ ~ بِنَائِيٌّ، ظِبَاءٌ ~ ظِبَاءٌ.

Исмнинг муфразида зёда бўлган мад ҳарфи агар жамъининг вазни бўлган (فَعَالِلٌ) ва ундан бошқа жамъ вазнларидаги “алиф”дан кейин келса “ҳамза”га қалб қилинади, мисол:

عَجُوزٌ ~ عَجَائِزٌ، قِلَادَةٌ ~ قِلَائِدٌ، صَحِيفَةٌ ~ صَحَائِفٌ.

4 – ت. Агар “вов” ёки “ё” (إِفْتَعَلَ)бобининг “фо”сини тенглигида келса “то”га қалб қилинади, мисол:

إِوْتَصَلَ - إِتَّصَلَ، إِيْتَسَرَ - إِيْتَسَرَ.

5 – د. Агар (إِفْتَعَلَ) бобининг “то”си, “дол” ёки “зол” ёки “за” дан кейин келса “дол”га қалб қилинади, мисол:

إِدْتَيْنَ - إِدَانًا، إِذْ تَكَرَّرَ - إِذْ دَكَرَكَ، إِزْتَيْنَ - إِزْ دَانَ.

((إِذْ دَكَرَكَ))да “зол”ни “дол”га ва “дол”ни “зол”га қалб қилиши ҳам мумкин, мисол:

إِذْ كَرَّرَ، إِذْ كَرَّرَ.

6 – ط. Агар (إِفْتَعَلَ) бобининг “то”си “сод” ёки “зод” ёки “то” ёки “зо”дан кейин келса “то”га қалб қилинади, мисол:

إِصْتَبَرَ - إِصْطَبَرَ، إِضْطَبَرَ، إِطْتَرَدَ - إِطْرَدَ، إِظْتَلَمَ - إِظْلَمَ .

(إِظْلَمَ)да “зо”ни “то”га, “то”ни эса “зо”га қалб қилиниши мумкин, мисол:

إِظْلَمَ، إِظْلَمَ.

7 – – اءُ. Агар икки “ҳамза” бир калимада изма-из келса ва кикинчиси сокинли бўлса, иккинчи ҳамзани аввалги “ҳамза”нинг ҳаракатига мувофиқ бўлган ҳарфга қалб қилиш вожиб бўлади, мисол:

أَمِنَ - آمِنَ، أَوْمِنَ - أَوْمِنَ، إِحْيَانٌ - إِحْيَانٌ.

Агар аввалги “ҳамза”, “ҳамза”и васлийя бўлиб, ундан олдин ҳарф фатҳа бўлса иккинчи “ҳамза” васл пайтида “ҳамза” бўлган ҳолатига қайтади, мисол:

وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ.

(خُذْ، كُلْ، مِرْ)дек феълларнинг “ҳамза”си истеъмолини кўплиги сабабли ғайри қиёс ҳазф қилинади.

علامَةُ التَّرْقِيمِ - Тарқийм белгилари:

التَّرْقِيمُ: Айрим мақсадлар сабабли ёзилган каломларнинг орасида қуйида зикр қилинадиган белгиларни қўйишлиқдир.

1 – Нўқта (.), жумланинг охирада қўйилиб, тўлиқ тўқташ-ликга далолат қилади, мисол:

. أَدْرُسُ فِي الْجَامِعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ . الْقُرْآنُ كِتَابُ اللَّهِ .

2 – Икки остма-уст нўқталар (:), ўзидан олдинги калом ёки калималарни ийзоҳлаш учун қўйилади. Улар бир неча хил бўлиб келиб, қуйидагилардир:

А. – Қавл ва мақул орасида қўйилади яъни (قَالَ) феъли келиб, унинг мафъули бўлган калом орасида қўйилади, мисол:

الْجَنَّةُ تَحْتَ ظِلَالِ السُّيُوفِ : قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

Б. – Калима ва унинг қисмларининг орасида келади, мисол:

مِنَ الْأَمْثَالِ الْعَرَبِيَّةِ : الْجَارُ قَبْلَ الدَّارِ .

В. – Мисоллардан олдин қўйилади, мисол:

الْفَاعِلُ مَرْفُوعٌ، نَحْوُ: خَلَقْنَا اللَّهُ تَعَالَى .

Г. – Баён қилинган калимадан кейин қўйилади, мисол:

اللَّيْثُ : الْأَسَدُ .

3 – الفاصلةُ ، вергул (,) , жумла келтириб, ундан кейин вергул кўйилиб, вергулдан олдинги жумлага боғлиқ бўлган жумла вергулдан кейин келтирилади, ва ўқийдиган киши вергулга озгина тўхтаб ўтади, мисол:

1- الْكَلِمَةُ ثَلَاثَةٌ أَقْسَامٌ: إِسْمٌ، وَفِعْلٌ، حَرْفٌ

2 – هَذَا أَنْ الطَّالِبَانَ يَغِيبَانِ كَثِيرًا . أَمَّا هَذَا فَعَبَابٌ أَرْبَعَةَ أَيَّامٍ ، وَأَمَّا ذَاكَ ،

فَعَبَابٌ أَكْثَرَ مِنْ أُسْبُوعٍ ، وَهُوَ بِالْإِضَافَةِ إِلَى الْغِيَابِ ، كَثِيرٌ التَّأَخُّرِ ، وَقَلِيلٌ

الْأَهْتِمَامِ بِالدَّرُوسِ .

4 – икки қавснинг орасида қуйидаги калималар қўйилади:

1- Тафсир ва муфасссар калималари, мисол: مَنْ جَدَّ (أَيِ اجْتَهَدَ) وَجَدَّ

2 – Хато ўқилиб қўйилишликдан сақланишлик учун баён қил-
гувчи калималар, мисол:

الْجَنَانُ (بِالْكَسْرِ) جَمْعُ الْجِنَّةِ ، وَالْجَنَانُ (بِالْفَتْحِ) الْقَلْبُ

3 – Эътибор қаратишлиги ирода қилинган иборалар, мисол:
(الْإِسْمُ الْمَرْفُوعُ الَّذِي يَأْتِي بَعْدَ الْفِعْلِ يُسَمَّى (فَاعِلًا)

4 – Гоҳида ажамий алам исмлар икки қавс орасида қўйилади,
мисол: (عَاصِمَةُ الصِّينِ بِكَيْنٍ)

5 – « » علامۃ التَّنصيص ، қўштирноқ белгиси. Бу қўштирноқ белги
орасида нақл қилинадиган каломлар қўйилади, мисол:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَنْ ابْنِ عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - قَالَ:

«بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ

الصَّلَاةِ، وَإِتْيَاءِ الزَّكَاةِ، وَحَجِّ الْبَيْتِ، وَصَوْمِ رَمَضَانَ» مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ

6 – الشَّرْطَانِ (- -) бу икки тери орасида жумлаи муътариза (яъни
дуоул–хайр ёки дуоул–бад учун бўлган дуолар ва олдинки
каломнинг ва кейинги каломнинг асл мақсадига боғлиқ
бўлмаган жумла) келтирилади, мисол:

أَخْبَرَنِي أَحَدُ أَصْدِقَائِي - وَهُوَ مُدِيرُ مَدْرَسَةٍ - أَنَّ الْعَطْلَةَ سَتَبَدَأُ فِي أَوَّلِ الشَّهْرِ

الْقَادِمِ.

كَانَ أَسْتَاذِي - رَحِمَهُ اللَّهُ - عَالِمًا جَدِيرًا بِالْإِحْتِرَامِ .

7 – 7 - عَلَامَةُ التَّأْتِيرِ (!): Бу ундов белгиси, таъажжубга ёки хурсандликга ёки хафаликга ёки аламланишга далолат қиладиган жумланинг охирида қўйилади, мисол:

اَلْمَسْجِدَ ! مَا شَاءَ اللّٰهُ ! اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ! نَجَحْتُ ! وَ اُمَامَه ! وَ اَرَا سَاهُ ! مَا اَحْسَنَ هَذَا

8 – 8 - عَلَامَةُ الْاِسْتِفْهَامِ (?): Бу суроқ белгиси бўлиб, истифҳом жумлаларнинг охирида қўйилади, мисол:

مَا اسْمُكَ ؟ كَيْفَ حَالُكَ ؟ مِنْ اَيْنَ اَنْتَ ؟ اَطَالِبُ اَنْتَ ؟

9 – 9 - عَلَامَةُ الْحَذْفِ (...): Бу учта нуқта мақсадни қисқа қилиш учун ёки каломнинг охирини айтишни ёмон курганлиги учун қўйилиб, гапни давоми борлигини англатадиган белгилардир, мисол:

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : «الْمُؤْمِنُ الْقَوِيُّ خَيْرٌ وَأَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِ الضَّعِيفِ ...»
«... يَا ... 2 - شَتَمَنِي وَ قَالَ :

Нунут-таъкид:

Нунут-таъкид амр ва наҳи мазмунида бўлган мустақил феълга киради. Нунут-таъкид икки қисмга яъни хафифа нун яъни сукунли нун, ва сақийла нун яъни ташдидли нунга бўлинади. Лекин нафи феълида нунут-таъкид оз келади, чунки нафи феълида талаб маъноси -йўқ, лекин наҳи феълига ташбеҳ қилиниб унга ижозат берилгандир.

Лекин қасамнинг жавобида нунут-таъкидни келишлиги лозимдир, мисол: وَاللّٰهِ لَأَفْعَلَنَّ كَذَا.

Бу ўринда мисол келтириш учун феълун – наҳини танладим, чунки музориъ, нафи, амр, амрул – ғоиб феълларини ҳаммасининг сийғаларини наҳи феълининг сийғаларига қиёс қилиш мумкин.

لا يَضْرِبَنَّ - لا يَضْرِبَنَّ. لا تَضْرِبَنَّ - لا تَضْرِبَنَّ }
لا يَضْرِبَانَّ - لا يَضْرِبَانَّ. مُحَاطَبٌ لا تَضْرِبَانَّ - لا تَضْرِبَانَّ. غَائِبٌ
لا يَضْرِبُونَ - لا يَضْرِبُونَ. لا تَضْرِبُونَ - لا تَضْرِبُونَ

لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ. لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ }
 لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ. مُخَاطَبَةٌ لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ. غَائِبَةٌ }
 لا يُضْرِبَنَّ - لا يُضْرِبَنَّ. لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ

لا أُضْرِبَنَّ - لا أُضْرِبَنَّ. مُتَكَلِّمٌ }
 لا تُضْرِبَنَّ - لا تُضْرِبَنَّ

تَمَّتْ الكِتَابَةُ بِعَوْنِ اللَّهِ وَكَرَمِهِ سَنَةَ أَلْفٍ وَأَرْبَعِ مِئَةِ حَادِي وَعِشْرِينَ.

جَمَعَهُ رَتْبُهُ الْفَقِيرُ إِلَى عَفْوِ رَبِّهِ أَبُو بَلَالٍ بِنِ مُحَمَّدٍ.

أَهَمُّ الْمَرَاJِعِ

مَعْجَمُ الْمُنْجِدِ زَنْجَانِي وَمَعْزِي وَشَرْحُ الْمَلَا الْجَامِي وَالنَّحْوِ

الْوَافِي وَدَرْسٌ فِي الْإِمْلَاءِ.

